
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2016 №2

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əfəndiyeva G.E.

Siyasi şüurun formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri3

Qədirova R.H., Babayeva T.T.

Milli və vətəndaşlıq identikliyinə tədqiqi istiqamətləri15

Рагимова К.А.

Pro and contra стереотипов поведения и восприятия
(на материале повести Р.Ибрагимбекова «Сложение волн»)23

Cabbarova T. R., Nəsrullayeva Z.N.

Müasir ailə tiplərinin psixoloji xarakteristikası.....32

Yıldız MM.

Psixologiyada özünəinam fenomeninin tədqiqi xüsusiyyətləri.....41

Адигезалова Ф.А.

Проблема нарратива в современных исследованиях51

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Cəbrayilova R.Q.

Azərbaycan dili qrammatikasının öyrənməyin sosial-psixoloji problemləri60

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Məmmədova A.E.

Yeniyetmə kollektivlərində psixoloji iqlimin formalaşmasında
məktəb psixoloqunun rolu72

SIYASİ ŞÜURUN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Günay Əfəndiyeva

BDU-nun "Psixologiya" kafedrası

Açar sözlər: cəmiyyət, dəyərlər, siyasi mədəniyyət, maraqlar, tələbatlar, siyasi sosializasiya, siyasi düşüncə

Ключевые слова: общество, ценности, политическая культура, интересы, потребности, политическая социализация, политическое мышление

Key words: society, values, political culture, interests, needs, political socialization, political thinking

Müasir Azərbaycanın inkişafı konsepsiyası azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında demokratik dəyərlər cəmiyyətinin təşəkkülünü nəzərdə tutur. Demokratik dəyərlərin yaranması və cəmiyyətdə oturuşması isə bərabər, sağlam rəqabəti, bazar iqtisadi münasibətlərini, şəffaf seçkiləri, əsas insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsini özündə ehtiva edir. Keçid cəmiyyətlərində bu prosesin həyata keçirilməsi ilk növbədə yeni nəslin siyasi sosializasiyasının məzmun və xarakteri ilə səciyyələnilir. Çünki cəmiyyətin demokratik və hüquqi prinsiplər əsasında idarə edilməsi gələcəkdə siyasi hakimiyyətə, biznes sahəsinə yiyələnəcək gənc nəsildən asılı olacaqdır. Bu gün hazırlanan gənc kadrlar sabah ölkənin taleyüklü məsələlərini həll etməli olacaqlar. Onların siyasi mədəniyyəti, yönəlişləri, maraqları, tələbatları, nə-

hayət, siyasi düşüncə tərzini, siyasi şüuru cəmiyyətin dəyərlər sisteminin formalaşmasının istiqamətverici orientirləri olacaqlar.

Bununla bağlı akademik Ramiz Mehdiyevin bir fikrini qeyd etmək yerinə düşərdi. O, yazır: "Siyasi sistemin ən mühüm elementlərindən biri vətəndaşların cəmiyyətin və dövlətin idarə olunmasında iştirakı barədə onların hakimiyyət institutları ilə və öz aralarında əlaqələri haqqında dəyər və normativ təsəvvürləri əhatə edən siyasi şüurdur" (3, s.338). Deməli, gənclərin, xüsusilə də gənc siyasi liderlərin siyasi şüur və mədəniyyətinin formalaşması onların siyasi sosializasiyasına xüsusi diqqətini yetirilməsi zəruri edir. Bu, cəmiyyətin tranzitar olması ilə bağlı deyil, həm də ölkə əhalisinin təxminən 60% təşkil edən gənclər qrupunun sosia, mədəni, təhsil və siyasi ba-

xımdan yekcins olmamaları ilə əlaqədardır. Bugünkü gəncliyin daşığı-cısı olduğu dəyərlər sistemi müxtəlifliyi və bəzi hallarda isə ziddiyyətliyi ilə səciyyələnirlər.

Postsovet məkanı anlayışı özünün səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə mürəkkəb psixoloji məzmunu malikdir. Geniş bir ərazini, müxtəlif xalqları, mədəniyyətləri əhatə edən, coğrafi cəhətdən bir-birinə nisbətən bağlı olan müstəqil dövlətlərin yerləşdiyi ərazilər bu anlayış altında birləşdirilir. Bu anlayışla xalqları, ölkələri müəyyən məkana aid edən digər anlayışlarla müqayisə etdikdə (avropa məkanı, şərq məkanı və s.) onların mahiyyət etibarilə tam fərqli hadisələri inikas etdirdiklərini görmək çətin deyil. “Postsovet məkan” fenomeninin psixoloji məzmununun təhlili göstərir ki, burada əsas meyar siyasi düşüncə tərzinin ümumi əsaslara malik olmasıdır. Uzun illər sovet ideologiyasının məqsədyönlü təsiri altında vahid sovet xalqı, kommunizm qurucusunun əxlaqının formalaşdırılmasına cəhd edilmiş və nəticədə yeni tip insanın-sovet insanın obrazı yaradılmışdır. Hər bir sovet vətəndaşı özünü kommunizm qurucusu olan hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətlə eyniləşdirməyə meyilləndirilirdi. Bir halda bu şüurlu surətdə baş verirdisə, digər halda bu proses dərk edilməyən psixi proseslər sə-

viyyəsində baş verirdi. Keçmişin “qalıqları” olan bəzi milli adət-ənənələrlə mübarizə, dinin əvəzinə ateizmin təbliği ona yönəlmişdi ki, insanların fərqli mədəniyyətlərini yaddaşlardan silərək, sovet mədəniyyətinin dəyərlərini hər bir insanın dəyərlər sistemində çevirərək müttəfiq respublikaların xalqlarının sovet xalqı olaraq konsolidasiyasına nail olsunlar.

Şəxsiyyətin sosializasiyası bütövlükdə cəmiyyətdə toplanmış sosial təcrübənin deyil, məhz sovet ideologiyasının süzgülündən keçmiş vahid sovet təcrübəsi əsasında həyata keçirilirdi. Bu işdə əsas vurğu yetişməkdə olan gənc nəslin tərbiyəsinə edilirdi. Müxtəlif gənclər təşkilatları yaratmaqla onların sovet kollektiv şüurunun daşıyıcılarına çevirirdilər. Real həyatla, daha doğrusu, sovet sərhədlərindən kənarında baş verən hadisələr, min illər boyu tarixin süzgülündən keçib gəlmiş milli hislərə, adət-ənənələrə uyğun gəlməyən yeni sovet düşüncə tərzini bir çox hallarda şəxsiyyətin şüurunun dərin böhranı ilə müşahidə edilirdi. Bunu daha qabarıq şəkildə sovet hakimiyyətinin ilk onilliklərində ziyalıların yeni süni həyat tərzilə barışmaz münasibətlərində təzahür edirdi. Təsadüfi deyil ki, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə ciddi əngəl olan “köhnə burjua” düşüncəsi ilə mübarizə başlamış və on minlərlə qabaqcıl ziyalı sovet rejimi tərəfindən

qətlə yetirilmişdir. Ziyalılar və tarixi-mədəni abidələr məhv edilmiş, milli düşüncə daşıyıcıları xalq düşmənləri elan edilmişlər. Beləliklə, stalinizmin əsas kimi söykəndiyi Con Lokun “insan beyni təmiz löhvədir və ora nə yazarsansa, o da əks olunacaq” fikri eybəcər, təhrif olunmuş şəkildə siyasət olaraq həyata keçirilirdi. Əlbəttə. Bu, postsovet məkan fenomeninin yalnız bir tərəfidir. Sovet dövründə sosial və siyasi identikliyin formalaşmasının əsas mexanizmi belə qurulmuşdu.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə (Adorno T., Almond Q. və başqaları), kortəbii itaətkarlıq və qabaqcadan yaradılmış mənfi fikir öz başlanğıcını ailədən götürür. Ona görə ki, bir çox hallarda valideyinlər uşaqları ən adi şeylərə görə bəzən ciddi sürətdə cəzalandırır, tənbeh edir, hətta alçaldıcı və təhqiredici hərəkətlərdən belə çəkinmirlər. Bunun nəticəsi olaraq uşaqlarda onlar üzərində xüsusi, avtoritar hakimiyyətə malik olan valideyinlərinə və digərlərinə qarşı düşmənçilik, nifrət və qisasçılıq hissləri təşəkkül tapır (5, 6, 7, 9). Lakin onlar bu ədavəti nə biruzə, nə də dərk etmək niyyətində olmur. Çünki bu halda onları daha ağır aqibət gözləyə biləcəyini düşünür. Digər tərəfdən isə valideyinlərə hörmət etmək, onları sevmək normativi ilə onlara qarşı düşmən münasibət

bir araya sığmadığına görə, dərin şəxsiyyətdaxili münaqişə yaşana bilər. Bu münaqişənin həlli yolu isə görünür. Nə etmək olar ki, başqa çıxış yolu qalmır və uşaqlar kiçik yaşlarından onların üzərində hökmranlıq edən valideyinlərinə və başqalarına olan antaqonist hissləri boğmayaraq öz aqressivliklərini, kin-küdrətlərini cəmiyyətin zəif üzvlərinə, heyvanlara, əşyalara qarşı yönəldirlər. Daxildə dərk edilməyən bir amansızlıq, nifrət hissi onların daxili aləmlərini, ətraf mühit və orada yerləri haqqında təsəvvürləri formalaşdırır. Belə bir yönəllə formalaşan insanlarda azlıqlar, zəiflər, o cümlədən milli azlıqlar haqqında mənfi təsəvvür formalaşır. Onların davranışının əsasında dayanan bu psixoloji mexanizm, eyni zamanda onların sosial, siyasi identikliyi, siyasi davranışını və siyasi dünyagörüşünü müəyyənləşdirir.

Avtoritar şəxsiyyətin formalaşması haqqındakı bu nəzəriyyə avtoritar rejimləri, həmin rejimləri yaratmış avtoritar şəxsiyyətlərin və əhalinin böyük bir hissəsinin onlara dəstək verməsinin səbəbini izah etməyə, onların davranışının psixoloji mexanizmini açmağa imkan verir. Təsədüfi deyil ki, II Dünya müharibəsindən sonraya təsadüfən edən bu nəzəriyyə stalinizmi və faşizmi, həmin siyasi liderlərinin davranışını başa təhlil edərək, kütlənin onların

iradələrinə tabe olmalarının sirtinə işıq salır. Sovet İttifaqında milyonlarla insanın qırğınına rəvac vermiş Stalin vəfat edəndən sonra belə xalq onun üçün acı göz yaşları axıtmaqda, “atalarını” itirdikləri üçün dərin depressiyaya düşmüşdülər. Eyni hal Hitlerin Almaniyadakı hakimiyyəti dövrünə də tam şamil etmək olar. “Yeni ali irqin atası” olan Adolf Hitlerin çıxışları, həyata keçirdiyi siyasət, psixi qüsurlu insanların, yəhudilərin və digər azlıq və “zəiflərin” kütləvi qığını xalqı vəcdə gətirirdi. Bu liderlər həmin dövrdə gənclərin ideali idilər. Onlar buna inanaraq öz liderlərini də buna inanmağa yönləndirə bilmişdilər.

1980-ci illərin sonu, 1990-cı illərin əvvəlində müttəfiq respublikalarda baş verən sosial-siyasi hadisələr xalqların öz milli kimliklərini yenidən dərk etmək prosesini sürətləndirdi.

Bəxtiyar Əliyev şəxsiyyət probleminə “yeni baxış” nəzəriyyəsini şərh edərək yazır: “Psixikanın yüksək səviyyəsi fərdin öz mədəni dün-yasını yaratmaqla meydana gəlir, həmin dünyanı inikas etdirmək zərurətindən yaranır və öz növbəsində mədəni və təbii aləmin yeni keyfiyyətdə dərk edilərək dəyişilməsinə səbəb olur. Beləliklə, insan üçün “dünyanın mənzərəsi” və “obrazı” yaranır. İnsanın “dünyanın obrazını” necə yaratmasından asılı olaraq onun öz “dün-

yasının obrazı” təşəkkül tapır. Bu iki “obraz” arasındakı əlaqə və asılılıq dialektik vəhdət təşkil edərək bir-birlərini şərtləndirirlər.

İnsanın həmin dünyaya daxil olması, daha doğrusu, həmin dünyadakı münasibətlər sisteminə daxil olması və o münasibətləri mənimsəməsi və dərk etməsi fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi, şəxsiyyət kimi inkişafı prosesidir” (2, s.3).

Sosial-konstruksionist yanaşmanın tərəfdarları hesab edirlər ki, dil sosial təcrübənin dinamik forması olaraq sosial aləmi, identikliyi, sosial münasibətləri və dünya haqqındakı təsəvvürləri formalaşdırır. Burdan isə belə nəticəyə gəlinir ki, mental proseslər və kateqoriyalar sosial, diskursiv təcrübə nəticəsində yaranırlar (20).

Müxtəlif diskursların elementlərinin kombinasiyası yeni bir diskursun yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da nəticə etibarilə sosiomədəni dünyanın dəyişməsinə səbəb olur. Başqa sözlə desək, istər ətraf gerçəkliyinin hər hansısa obrazı, istər də siyasi gerçəklik diskursda yaranır, yəni konstruksiyaya edilir. Buradan da elə yanaşmanın mahiyyəti aydın olur. Bu prosesdə dünyanı və mövcud gerçəkliyi anlamanın nisbətən davamlı, amma tarixi və mədəni baxımdan çevik formaları yaranır. İnsan onlara söykənərək bütün gerçəkliyi, o cümlədən də siyasi gerçəkliyi təsvir və

şərh edir. Əlbəttə, bu formalar təşkil-
edici elementlər kimi çıxış edirlər.
Bu hadisənin mahiyyətini yuxarıda
nəzərdən keçirdiyimiz şəxsiyyətə
yeni baxış nəzəriyyəsi əsasında izah
etmək mümkündür. Çünki obrazın
yaradılması zamanı onun məzmunu-
na cəmiyyətdə qəbul edilmiş norma
və qaydalara uyğun olan və müəyyən
məna, əhəmiyyət kəsb edən məlumat
daxil edilir. Beləliklə də insanın si-
yasi gerçəklik haqqında mövcud
təsəvvürü, bilikləri formalaşır. Ona gö-
rə də insanın nitqində, istənilən məq-
sədyönlü yazılı ifadəsində, mətndə
(diskursda) onun gerçəklik haqqın-
dakı təsəvvürü, ona necə anlaması öz
əksini tapır. Bu, həm də şəxsiyyətin
cəmiyyətdəki mövqeyini, vəziyyətini,
duruşunu göstərir.

Conatan Potter və Edvard Derek
hesab edirlər ki, diskurs-təhlildə əsas
diqqət diskursda yaradılan ətraf ger-
çəkliyin, cəmiyyətin, hadisələrin və
daxili psixoloji dünyanın versiyaları-
nın təşkili vasitələrinə yönəldilir
(22). Çünki diskurs - şeylərə, hadisə-
lərə müəyyən məna verməkdir.
Şəxsiyyət tərəfindən həyata keçirilən
bu mənalandırma hadisələrin dərk
edilməsində, dünya haqqında təsəv-
vürün yaranmasında əhəmiyyətli rol
oynayır. Bizim danışığımız, nəyi isə
söhbət zamanı və ya yazıda xüsusi
olaraq vurğulamağımız və vurğula-
yaraq mənalandırmağımız istər-istə-

məz başqalarına təsir edir, əslində
məqsəd də elə bundan ibarət olur.
Onlarada müəyyən təəssüratlar oya-
dır, fikir formalaşdırır. Bununla da
biz həm onların, həm də özümüzün
ətraf aləm haqqındakı düşüncələri-
mizə, onun qavranılmasına, sosial
gerçəkliyin şüurda inikasına (diskur-
sun yaranmasına) təsir göstəririk.

Nəzərdən keçirilən yanaşmalarda
çıxış edərək tələbə gənclərin siyasi
identikliyi araşdırdıq. Araşdırma
zamanı “Mən və siyasət” mövzu-
sunda kiçik inşanın yazılmasından
istifadə edilmişdir. İnşa mövzusunun
seçilməsi onunla əlaqədardır ki, tələ-
bələrin diskurslarda siyasət, siyasət-
çilər, özlərinin siyasi identikliyi və
siyasət dünyası haqqındakı təsəvvür-
ləri necə yaratdıqlarını təhlil etmək
mümkündür.

İnşaların məzmunu təhlil edilər-
kən siyasət və digər anlayışlara verilən
şərh, tərif, müəllifin şəxsi mövqeyi,
mövzunun ən azından 4 işdə təkrar-
lanması nəzərə alınmışdır. Beləliklə,
təhlil zamanı müəllifin siyasi pro-
seslərdə, sosial fəaliyyətdə şəxsi iştir-
akçılığı və ya buna münasibəti diq-
qət mərkəzində olmuşdur. Hər bir
müəllifin siyasət anlayışına verdiyi
şərh və ya tərif siyasət haqqında tə-
səvvürün konstrukt kimi qiymət-
ləndirilmişdir.

İnşaların təhlili zamanı Norman
Ferklo tərəfindən təklif edilən tənqi-

di diskurs-təhlildə bir tərəfdən, mətn müəllifinin siyasət fenomeninin mahiyyətini necə açması, digər tərəfdən isə, mətn müəllifinin ölkənin siyasi həyatında, siyasi proseslərdə şəxsi iştirakçılığına münasibəti, yanaşması da qiymətləndirilmişdir. Şəxsiyyətin siyasi identikliyinə psixoloji mahiyyətini açmaq üçün bu məqamlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada siyasi şüurun koqnitiv, emosional-qiymətləndirici və konativ komponentləri açıq-aydın təzahür edirlər. Şəxsiyyət siyasi gerçəklik haqqında məlumatı müxtəlif mənbə və sistemlərdən alır ki, bu da əldə edilmiş məlumatın kəmiyyət və keyfiyyətinə ciddi təsir göstərir. Lakin əsas çətinlik onların qiymətləndirilməsi və buna uyğun olaraq davranışın, münasibətin müəyyənləşdirilməsində meydana çıxır. Şəxsin həmin məlumatlara mövcud qaydalar çərçivəsində mənə verməsi vəziyyəti köklü surətdə dəyişir.

Nəticələrin təhlili göstərir ki, bəzi tələbələr, ümumiyyətlə, “passiv” tipə meyillənərək, siyasi hadisələrdən uzaq dayanmağa çalışırlar. Onların məlumatları səthi xarakter daşıyır. Bəzi tələbələr isə, əksinə, özlərini siyasi gerçəklikdən kənarında təsəvvür etmirlər, bütün ictimai-siyasi proseslərə qoşulmağa, orada iştirak etməyə can atırlar. Onlarda belə bir təsəvvür var ki, siyasi fəal olmadan həyatda

layiqli yer tutmaq, istəkləri həyata keçirmək həddən ziyadə çətinlikdir, hətta bəzi hallarda mümkün deyil. Əgər “passiv” tipə aid edilən tələbələr öz mətnlərində siyasi anlayışa tərif və ya şərh verməkdən uzaq-dırlarsa, “fəal” tipə aid etdiyimiz tələbələr belə şərh və təhlillərə meyillidirlər. Nəhayət. Üçüncü bir tipi də qeyd etmək olar. Bu tipi şərti olaraq “siyasətçi” tipi adlandırmaq olar. Bu tipə aid etdiyimiz tələbələr hesab edirlər ki, siyasət güclü şəxsiyyətin yaratdığı baxışlar sistemidir. Cəmiyyəti onlar yönləndirirlər və insanların, sosial qrupların davranışına birbaşa təsir göstərirlər.

Siyasi diskursun tədqiqi nəticəsində tələbə gənclərin siyasi identikliyinə psixoloji xüsusiyyətləri araşdırılmış və siyasi identikliyin tipləri müəyyənləşdirilmişdir. Hər bir tipin siyasi şüurunun təşəkkülünün psixoloji xüsusiyyətləri də təhlil edilmiş, onun mexanizmləri araşdırılmışdır. Bu isə imkan verir ki, şəxsiyyəti siyasi şüur və identikliyinə inkişafına, onun cəmiyyətdə fəal mövqə tutmasına yönəlik tədbirlər təşkil eilsin, eyni zamanda hər bir tipin konkret şəraitdə nümayiş etdirəcəyi siyasi davranışı proqnozlaşdırılsın.

Bir məsələni də xüsusi qeyd etmək istərdik. Siyasi identikliyin təşəkkülündə dərk edilməyən motivlər əhəmiyyətli rol oynayırlar. Hələ 1930-cu

illərdə Erix Fromun insan davranışının dərk edilməyən motivləri ilə bağlı apadığı tədqiqatlar buna əyani misaldır. Məsələn, tarixi şəxsiyyətlərdən kimə daha çox rəğbət olmasa şəxsiyyətin avtoritar, yoxsa demokratik liderə bənzəməyə meyilli olduğunu göstərir.

Ümumiyyətlə, siyasi şüur nisbətən yeni yaranmış inikas formasıdır və o, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin təsiri altında çevik dəyişkənlik xüsusiyyətinə malikdir. Siyasi şüurun çevikliyi şəxsiyyətin həyatının bütün sahələrinə birbaşa və ya dolayısı əhəmiyyətli təsir göstərən siyasi proseslərə tez alışmağı təmin edir. Əgər yeni şəraitə tez bir zamanda uyğunlaşma baş verməzsə, onda cəmiyyətlə şəxsiyyət və ya böyük sosial qrup arasında həlli tezliklə mümkün olmayan münaqişələr baş verə bilər. Bu ya qarşıdurmaya, ya da şəxsiyyətin yeni sosial gerçəklikdən uzaqlaşmasına, yadlaşmasına, tənhalığına səbəb ola bilər. Siyasi proseslərə apatiya, biganəlik vəziyyəti özünümüdafiə mexanizmi kimi də yarana bilər. Şəxsiyyətin belə emosional vəziyyəti onun sosial münasibətlər sistemində öz yerini, sosial rolunu, sosial mövqeyini təyin etməyi çətinləşdirir. Şəxsiyyətin mövcud siyasi gerçəkliyi, cərəyan edən siyasi hadisələri dərk etmək, qiymətləndirmək, bu proseslərdə öz yerini və ro-

lunu dərk etmək asan olmur. Onun psixi sağlamlığı və inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsirlərə məruz qalır. Mən surətinin tamlığı pozula və ya aktual gerçəkliyə adekvat olmaya bilər.

Bir çox tədqiqatlarda şəxsiyyətin siyasi şüuru altında siyasi şüuru başa düşürlər. Halbuki fərdi səviyyədə siyasi şüur siyasi gerçəklik haqqında biliklərin əldə edilməsi, qiymətləndirilməsi və buna uyğun olaraq davranışın ixtiyari olaraq tənzimlənməsindən ibarət psixi prosesdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi istər sosial qurup, istərsə də onun üzvü olan ayrıca bir fərd olsun, onların hər biri dünyanın müəyyən "xəritəsi" malikdirlər. Bu "xəritəyə" uyğun olaraq onlar dünyanı, həmin dünyada özlərini dərk edir, öz işlərini, hərəkətlərini planlaşdırır, qərarlar qəbul edir və hərəkətə keçirlər. Əslində, dünyanın formalaşmış xəritəsi və dünyanın mənzərəsi anlayışlarını bu halda eyniləşdirmək olar. Burada mühüm bir cəhəti qeyd etmək lazımdır. Dünyanın insan beynində formalaşmış xəritəsi və ya mənzərəsi gerçəkliyin mexaniki inikası deyil. Dünyanın mənzərəsi əldə edilmiş məlumatların emosional qiymətləndirilərək şəxsiyyət və ya sosial qurup tərəfindən mənalandırılmış inikasıdır. Eyni hadisənin müxtəlif sosial qruplar və ya ayrı-ayrı insanlar tərə-

findən fərqli olaraq qavranılması, dərk edilməsi, yadda saxlanması gerçəklik haqqında təsəvvürlərin differensiallaşmasına səbəb olur. Elə bu görə də şəxsiyyətin istər sosial, istər dini, istərsə də siyasi identikliyi eyni bir mühitdə, mədəniyyətdə, qrupda fərqli xarakter daşıya bilər.

Con Kellinin şəxsiyyət konstruktları nəzəriyyəsi də buna xeyli aydınlıq gətirir. Onun fikrincə, insanın gündəlik həyatdakı davranışı tədqiqat, axtarış fəaliyyətinə bənzəyir; şəxsiyyətin psixi proseslərinin təşkili onun gələcəkdə baş verəcək hadisələri əvvəlcədən təsəvvür etmək (konstruksiyalaşdırma) imkanı ilə müəyyənləşir və onların antisipasiyasındakı fərq onların şəxsi konstruktları ilə şərtlənir (11). C. Kelli hesab edirdi ki, dünyada elə bir şey yoxdur ki, onun haqqında iki fikir olmasın. Obyektiv gerçəklik mövcuddur, amma hər kəs onu bir cür, özünəməxsus dərk və şərh edir (11, s.7-12).

Con Kelli dünyada baş verənləri dərk və ya izah etmək üçün insanın öz subyektiv təcrübəsi əsasında yaranan dayanıqlı vasitə, sxem və təsnifatları şəxsiyyət konstruktları adlandırır. Əgər bu konstruktlar hadisələri “uğurlu” şərh etməyə və ya proqnozlaşdırmağa imkan vermədikləri halda onlar dəyişdirilə, ya da onlardan tamamilə imtina edilə bilər. Şəxsiyyət konstruktları bipolyar

olurlar (yaxşı-pis, şirindil-acıdil, xoş-niyyət-bədniyyət, bacarıqlı-bacarıqsız və s.). Konstruktun formalaşması üçün şəxsi təcrübədə konstruktun hər iki qütbü oxşar və fərqli obyektlərlə təmsil olunmalıdır. Konstruktun aşkar etmək üçün ən azı üç obyekt qarşılaşdırılmalıdır. Onlardan ikisi oxşar, biri isə fərqli olmalıdır. Çünki hər bir halda insan üç obyektə müqayisəni elə aparır ki, onlardan ikisində hökmən oxşar xassələr, üçüncüdə isə fərqli xassə aşkarlanır. Bu zaman şəxsiyyətin konstruktları özlərini bürüzə verirlər. İstər sosial obyektləri, istərsə də sosial hadisələri müqayisə edərkən şəxsiyyət öz konstrukt sistemini işə salır, onları təzahür etdirir və bununla da özünün kimliyini göstərmiş olur. Başqa sözlə desək, həm ətraf və həm də öz daxili aləminin beynində mövcud olan mənzərəsini təzahür etdirir. Şəxsi konstruktların eyniliyi gerçəkliyin mənzərəsinin eyniliyini şərtləndirir. Şəxsi konstruktlar sistemi ikisəviyyəlidir: 1) “nüvə” konstruktlar bloku. Burada təxminən 50 konstrukt dominantdır və qarşılıqlı münasibətlərdə ən çox onlardan istifadə edilir; 2) periferik konstruktlar. Onlar fərdi olaraq bir neçə yüzdən bir neçə minə qədər ola bilərlər.

Şəxsi konstruktları çox olan insan koqnitiv mürəkkəb şəxsiyyət, az olanlar isə koqnitiv sadə şəxsiyyət adla-

nırlar. Şəxsiyyət konstruktları nəzəriyyəsinə görə, şəxsiyyət təşkil edilmiş şəxsiyyət konstruktları sistemi kimi başa düşülür. Onun strukturu isə konstruktların fərdi özünəməxsus ierarxiyasından ibarətdir.

Şəxsiyyət konstruktları nəzəriyyəsinə görə, insanların bir-biri ilə uyuması onların istifadə etdikləri şəxsi konstruktların oxşarlığından asılıdır; təhlükə hissi o zaman yaranır ki, şəxsi konstruktlar ciddi şəkildə gözlənilməz dəyişikliyə məruz qalır (sadiq dost bildiyi şəxsin xəyanətkar olduğunu aşkar etdikdə, siyasi idealın yanlış olduğunu anladığı və s.); maraqların daralması depresiyaya səbəb olur. Bir sözlə, şəxsiyyət öz dünyasının mənzərəsini özü yaradır, dəyişdirir və dağıdır. Qəbul etdiyi məlumatların təhlili əsasında insan öz fərziyyələrini irəli sürür, onu yoxlayır, nəticələr çıxarır və buna uyğun olaraq başqalarının və özünün davranışını, münasibətlərini proqnozlaşdırır, idarə etməyə çalışır. Obrazlı şəkildə desək, hər insanın öz dünyası var. Onların oxşarlığında fərqlilik, fərqliliklərində isə fərdi duyumlu bir oxşarlıq mövcuddur. Bunu şəxsiyyətin implisit nəzəriyyəsi də hesab etmək olar.

A.N.Leontevin şəxsi məna anlayışı da onun şəxsiyyət nəzəriyyəsinin əsasında dayanır. Fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi ilk növbədə “əlaqəli

şəxsi şəxsi məna sisteminin” təşəkkürüdür (13). Bu fikir L.S.Vıqotskidən gəlirdi. Onun fikrincə, affektiv və intellektual proseslərin vəhdətini təşkil edən dinamik məna sistemi mövcuddur. Hər bir ideyaya gerçəklilyə insan tərəfindən yenidən işlənməmiş affektiv münasibət daxildir. Həmin münasibət insana təlabatdan təfəkkürün məlum istiqamətinə və fikrin dinamikasından davranışın dinamikasına və şəxsiyyətin konkret fəaliyyətinə birbaşa hərəkəti müəyyən etməyə imkan verir (10).

C.Kellinin şəxsiyyət konstruktları, L.S.Vıqotski və A.N.Leontevin şəxsi məna kateqoriyaları şəxsiyyətin fərdi şüurunun təşəkkülünü, o cümlədən, siyasi şüurun təşəkkülünün psixoloji mexanizminə aydınlıq gətirirlər.

Rut Benedikt göstərirdi ki, hər bir mədəniyyətin çoxlu sayda konfigurasiyası var. Onların hər biri dayanıqlı norma və nümunələr sisteminə ibarətdir. Bu mədəni konfigurasiyalar insanın nəinki davranış və təfəkkürünün hüdudlarını, həm də onun özünügerçəkləşdirməsinin şərtlərini müəyyənləşdirir (17).

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz hər üç yanaşmanın müqayisəli təhlili bir daha göstərir ki, insanın şüuru onun mənimsədiyi mədəniyyət norma və nümunələrinin əsasında formalaşır. Lakin fundamental, daya-

nıqlı norma və nümunələrlə yanaşı, C.Kellinin periferik konstruktlar blokuna, L.S.Vıqotski və A.N.Leontevin şəxsi məna sahəsinə daxil olan norma və nümunələr tarixi-mədəni inkişaf

əlaqədar olaraq dəyişdiyi üçün şəxsiyyətin şüuru da dinamik xarakter daşıyır. Eyni bir predmet və ya hadisə müxtəlif zamanda və kontekstdə yeni məzmununda inikas etdirilir.

Ədəbiyyat:

1. **Əliyev B.H.** Milli dövlətçilik və şəxsiyyət / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, «Renessans», 2003, səh.3-22.
2. **Əliyev B.H.** Şəxsiyyət probleminə yeni baxış /“Elm XXI əsrin astanasında” mövzusunda eimi-praktik konfransın materialları. Bakı, 1999, səh.3.
3. **Mehdiyev R.Ə.** Fəlsəfə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, 360 səh.
4. **Алиев Б.Г.** Начало новой эпохи: феномен политического лидера // *Psixologiya jurnalı*, Bakı, 2013, № 1, с.3-23.
5. **Алмонд Г., Верба С.** Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах. М., 2014, 499 с.
6. **Алмонд Г.** Гражданская культура: политические установки и демократии пяти наций // *Антология мировой политической мысли: в 5 т. Т. 2.Зарубежная политическая мысль: XX век.* М., 1997, С. 593–610. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/60.php
7. **АдорноТ.** Исследование авторитарной личности. М.:Акад. исслед. культуры, 2001, 412 с.
8. Актуальные проблемы современной зарубежной политической науки /АН СССР.-Вып. 1.М. , 1990,155 с.
9. **Бодио Т.** Сознание и политическое поведение: ограничения рациональности политических действий / *Элементы теории политики: сб. ст. Ростов-на Дону*, 1991, С.35-47.
10. **Выготский Л.С.** Избранные психологические произведения. М., 1956.
11. **Келли Дж.**Теория личности: психология личных конструкторов. -СПб.: Речь, 2000.
12. **Коэн Д. Л., Арато Э.** Гражданское общество и политическая теория. М.: Весь мир, 2003, 784 с.
13. **Леонтьев А.Н.** Избранные психологические произведения: В 2-х т. Т.2. М., 1983

14. **Луман Н.** Самоописания. М.: Издательство «Логос», 2009, - 320 с.
15. **Найссер У.** Когнитивные карты как схемы// Найссер У. Познание и реальность. М., 1981. С. 125-137.
16. Политическое сознание: Философия политики. Кн. IV. М., 1993, 511 с.
17. **Поттер Дж., Узерелл М.** Дискурс и социальная психология // <http://lib.rin.ru/doc/i/16578p.html>
18. **Поппер К.** Открытое общество и его враги: в 2 т. - М.: Культурная инициатива, 1992.
19. **Benedict R.F.** (1934) Patterns of Culture. Boston. New York: Houghton: Mifflin and Company. 260 p.
20. **Edwards D.** Discourse and Cognition. London: Sage, 1996, pp.368.
21. **Huntington S.** The Clash of Civilization and the Remaking of World Order. N. Y., 1996.
22. **Potter Jonathan; Edwards, Derek** (1992). Discursive psychology. London: Sage.,<http://anthropostudio.com/wp-content/uploads/2015/04/Potter-Edwards.-Discursive-Social-Psychology.pdf>;

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

АБСТРАКТ

В статье изучаются содержание и характер политического социализации молодого поколения, анализируется система факторов, оказывающих влияние на формирование их политической культуры, ориентаций, интересов, образа политического мышления и политического сознания. С целью изучения существующих у студенческой молодежи представлений о политической действительности проводится анализ результатов сочинения на тему «Я и политика». На основании этого анализа рассматриваются психологические особенности политической идентичности студенческой молодежи, и определяются типы политической идентичности. Здесь, в то же время, в отдельности рассматриваются психологические особенности формирования каждого типа, а также исследуются его механизмы.

**PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES FOR FORMING
POLITICAL CONSCIOUSNESS**

ABSTRACT

The article studies the content and nature of political socialization of the younger generation, and analyzes the system of factors that influence the formation of their political culture, orientations, interests, the image of political thinking and political consciousness. In order to study the ideas of political reality existing among students, an analysis of the results of the essay on the theme “I and politics” is conducted. Based on this analysis, psychological features of the political identity of student youth are considered, and types of political identity are determined. Here, at the same time, the psychological peculiarities of the formation of each type and its mechanisms are examined separately.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)
Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 14 yanvar 2016-cı ildə daxil olmuşdur

MİLLİ VƏ VƏTƏNDAŞLIQ İDENTİKLİYİNİN TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

Rəna Qədirova,

Psixologiya elmləri doktoru, professor

Turanə Babayeva,

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: vətəndaşlıq identikliyi, milli identiklik, miflər, ümummədəni dəyərlər

Ключевые слова: гражданская идентичность, национальная идентичность, мифы, общекультурные ценности

Key words: civil identity, national identity, myths, common cultural

Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri, yalnız sosial və iqtisadi dirçəlişə nail olmaq deyil, həm də milli quruculuq işləri ilə də məşğul olmaqdır, yəni öz milli dövlətinə malik olan millətin formalaşdırılmasıdır. Bu proses isə milli identikliyin formalaşdırılması ilə sıx əlaqəlidir və bu, xüsusilə polietnik tərkibə malik ölkələrə xas olan məsələdir. Bu məsələ ətrafındakı diskussiyalar, mübahisələr aktiv şəkildə multikulturalizm kontekstində aparılır. Bununla yanaşı, multikulturalizm milli-etnik azlıqların cəmiyyətə inteqrasiyası strategiyası kimi başa düşülür. Bu isə (yəni multikulturalizm) öz növbəsində, deyək ki, insanın fərdiyyət kimi hüququ və azadlıqlarını hər şeydən üstün tutan liberalizmdən fərqli olaraq azlıqların kol-

lektiv hüquq və maraqlarına (şəxsiyyətin fərdi və ortaq hüquqları da daxil edilməklə) üstün-lük verilməsi kimi başa düşülür.

Azərbaycanda əsrlər boyu müxtəlif xalqlar, mədəni, etnik və dini qruplar çiyin-çiyinə yaşamış və sülh şəraitində mövcud olmuşlar. Bu prosesdə müxtəlif qrupların bir yerdə mövcud olması problemlərini həll edən özünəməxsus mədəniyyət formalaşmışdır. Bu cəhəti nəzərə alaraq, demək olar ki, Azərbaycan tarixən təbii şəkildə formalaşmış “multikultural” cəmiyyətin bariz nümunəsidir.

Cəmiyyətin bu xüsusiyyətinin müsbət tərəfləri ilə yanaşı, öz çətinlikləri də vardır. Çətinliklərdən danışanda qeyd etməliyik ki, bu çətinliklər ilk növbədə, onunla əlaqədardır ki, polietnik cəmiyyətin mövcudluğu şəraitində dövlət millətin formalaş-

dırılması üçün ən güclü və “təbii” resurs sayılan etnik milliyyətçilikdən istifadə edə bilmir. Bir tərəfdən bu, azərbaycanlıların uzun müddət özlərini ayrı-müstəqil milli-etnik toplum kimi dərk etməsini məhdudlaşdırır və aşkar milli kimlik siyasətini həyata keçirməyə mane olurdu.

Amma digər tərəfdən, etnik-milli identikliyin daha çevik formalarının meydana gəlməsinə, daim dəyişən tarixi landşafta uğurla uyğunlaşmağa şərait yaradırdı. İdentikliyin bu şəkildə təşkil edilməsinin müsbət nəticələrindən biri də odur ki, o, keçmişə “baxmır” və müasir yeniliklərə açıqdır.

Təbii ki, milli identikliklə bağlı bu vəziyyət Azərbaycan cəmiyyəti qarşısında identiklik siyasətinin seçilməsi məsələsini qoyur. Milli identikliyin iki inkişaf istiqamətini fərqləndirmək olar ki, bunlardan birincisi milliliyə əsaslanır və öz mövcudluğunun əsas şərti kimi bu və ya digər cəmiyyətin hər bir üzvünün malik olduğu müəyyən etnik və mədəni keyfiyyətlərin məcmusunun mütləq şəkildə olmasını tələb edir. İkincisi vətəndaşlığa əsaslanır və açıq cəmiyyətin mövcudluğunu tələb edir. Açıq cəmiyyət isə öz növbəsində, müxtəlif milliyyətlərə və irqlərə məxsus insanların qoşulduğu ictimai saziş əsasında formalaşması ehtimal edilən cəmiyyətdir.

Fikrimizcə, dövlətimizin tarixi gəlişimlərini, etnik müxtəlifliyini,

habelə dünyadakı çağdaş inkişaf tendensiyalarını və geopolitik mənzərəsini nəzərə alarsaq, cəmiyyətdə etnik milli deyil, məhz vətəndaş milli identikliyin inkişafı daha aktualdır. Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu vətəndaşlıq identikliyi anlayışı və onun milli identikliklə əlaqəsi məsələsinin daha detallı və ətraflı baxılmasını tələb edir.

Vətəndaşlıq identikliyinə formalaşmasının vacibliyini xüsusi olaraq qeyd etmək zərurət doğurur, çünki bu proses, eyni zamanda həm şəxsiyyətin etnik özünütdədiqini, həm də ümumbəşəri və ümummədəni dəyər və normaların qəbulunu özündə ehtiva edir.

Şəxsiyyətin vətəndaşlıq identikliyinə daha effektiv formalaşdırılması üçün sözügedən prosesin mahiyyətinin anlaşılması, strukturunun dəqiq dərk edilməsi və ən əsası adekvat diaqnostikası üçün lazım olacaq göstəricilərin fərqləndirilməsi, tədqiqatın seçilməsi və nəticələrin izlənməsi son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən şəxsiyyətin vətəndaşlıq identikliyinə formalaşdırılması göstəricilərinin təyin edilməsi problemi xüsusi araşdırma tələb edir.

Vətəndaşlıq identikliyi probleminin araşdırılmasına rus alimləri xüsusi diqqət yetirmişlər. Bu işlərin təhlili göstərir ki, şəxsiyyətin vətəndaşlıq identikliyinə mahiyyətinin və

struktur tərkibinin anlaşılması sahəsində aparılan tədqiqatlar müxtəlif istiqamətlərə ayrılır.

Bir sıra tədqiqatçılar (N.L.İvanova və b.) vətəndaşlıq identikliyi etnik identikliklə bir yerdə götürürlər. Müəllifin fikrincə, psixologiyada vətəndaşlıq identikliyi daha mürəkkəb və hələ öz yerini tapmamış anlayışdır, çünki müasir elmin ən mübahisəli və çoxmənalı anlayışı olan – millət anlayışı ilə sıx bağlıdır (7).

T.Vodolajskaya öz tədqiqatlarında vətəndaşlıq identikliyi – şəxsiyyətin bu və ya digər qrupa aidliyi zamanı bazis ehtiyaclarının reallaşdırılması kimi müəyyən edir (3). M.A.Yuşin isə vətəndaşlıq identikliyi vətəndaşın şəxsiyyəti ilə statusunun (ictimai mövqeyinin) eyniliyi kimi, öz vətəndaşlıq durumunun qiymətləndirilməsi kimi, vətəndaşlıqdan irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsinə hazır olmaq və onları reallaşdırmaq qabiliyyəti kimi, hüquqlardan istifadə və dövlətin həyatında fəal iştirak kimi dəyərləndirir (11).

R.Y.Şikova vətəndaşlıq identikliyinə ictimai-sosial identikliyin struktur komponenti-tərkib hissəsi kimi yanaşır və onu (yəni vətəndaşlıq identikliyi) – şəxsiyyətin koqnitiv və emosional səviyyələrində subyektiv uyğun sosial qruplarla eyniləşdirmə prosesinin nəticəsi kimi müəyyən edir (10).

Bir sıra tədqiqat işlərində dövlət və vətəndaşlıq identikliyi anlayışlarının fərqləndirilməsinin vacibliyi vurğulanır, bu da vətəndaşlıq anlayışının müasir izahlarından birinə uyğun gəlir. L.M.Drobijeva da bu fikrin tərəfdarıdır və belə hesab edir ki, vətəndaşlıq identikliyi, dövlət identikliyinə, və xüsusən də etnik identiklikdən fərqli olaraq, vahid mədəniyyəti, ortaq dəyərlər seçimini və ya mifik “milli ərazi”ni nəzərdə tutmur. Sosial-psixoloji yönümlü tədqiqatlarda, bu anlayışlar çox zaman yaxın mənalı, hətta sinonim kimi təqdim edilir (5).

Rus tədqiqatçısı V.P.Qriqoryev belə hesab edir ki, vətəndaşlıq identikliyi – insanın millətlə (xalqla) sərbəst şəkildə eyniləşdirilməsi, insanın ölkənin ictimai və mədəni həyatına qoşulması, özünü rusiyalı hiss etməsi; rus millətinin keçmişi, indisi və gələcəyinə məxsusluğunu hiss etməsidir (4).

Görkəmli rus psixoloqu və alimi A.Q.Asmolov “vətəndaşlıq identikliyi” anlayışını şəxsiyyətin ümummədəni əsaslarla müəyyən dövlətin vətəndaş cəmiyyətinə mənsubluğunu dərk etməsi kimi izah edir, bununla yanaşı, müəllif qeyd edir ki, vətəndaşlıq identikliyi anlayışı vətəndaşlıq anlayışından fərqli olaraq şəxsi məna da malikdir (8).

Tədqiqatçı A.Q.Sanina belə hesab edir ki, vətəndaşlıq identikliyi

dövlətin maraqları ətrafında birləşmək, konsolidasiya olmaq faktorudur, bu səbəbdən də onun vətəndaşların şüurunda və hərəkətlərində kök salmaq dərəcəsi, cəmiyyətin bütövlüyünün, siyasi və mənəvi birliyinin təməlidir. Başqa sözlə, bu anlayış şüurlarda nə qədər dərin kök salarsa, cəmiyyət bir o qədər bütöv olar.

Pedaqogika elmində vətəndaşlıq identikliyi çox zaman bu şəkildə izah edilir:

- bu və ya digər dövlətin vətəndaş cəmiyyətinə mənsubluğunun (bu mənsubiyyət fərd üçün nəzərcarpacaq əhəmiyyətə malikdir və onu, kollektivin üzvü kimi səciyyələndirən vətəndaşlıq meyarına əsaslanır) dərk;
- şəxsiyyətlə vətəndaşlıq statusunun eyniləşdirilməsi, vətəndaşlıq durumunun fərdi qiymətləndirilməsi, vətəndaşlıqdan irəli gələn vəzifələrin icrasına hazır olmaq və onları həyata keçirmək, hüquqlardan istifadə etmək, dövlətin həyatında fəal iştirak etmək (6).

Beləliklə, vətəndaşlıq identikliyi anlayışının formalaşması probleminə həsr edilmiş tədqiqatları təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu anlayış tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı şəkildə izah edilmir, bu hadisənin dərk edilməsində onlar arasında vahid nəzər nöqtəsi yoxdur, bura

da yalnız vətəndaşlıq identikliyinə tədqiqatçıların elmi maraq dairələrinə uyğun olaraq müxtəlif aspektlərdən təhlilindən söhbət gedə bilər. Sözügedən terminin izah edilməsi üçün elmi yanaşmalara son zamanlaradək əsasən sosiologiya və politologiyada, və yalnız son dövrlər psixoloji və pedaqoji elmlərdə rast gəlmək mümkündür.

Gənc insanın vətəndaşlıq identikliyi ailə, məktəb şəraitində və vahid ərazi bütövlüyü əsasında formalaşır. Məhz məktəbdə uşaq ailə insanından başqa, həm də ictimai insana çevrilir. Bu səbəbdən gənc nəsilə vətəndaşlıq identikliyinə formalaşdırılması problemi xüsusi pedaqoji əhəmiyyət daşıyır və onun həlli tam şəkildə təhsil müəssisələrinin bütün səviyyələrinə toxunur.

Vikipediya azad internet ensiklopediyasında vətəndaşlıq identikliyi bu şəkildə aydınlaşdırılır: Vətəndaşlıq identikliyi (həmçinin dövlət-vətəndaş identikliyi, milli-vətəndaş identikliyi) – konkret dövlətin vətəndaş cəmiyyətinə fərdi mənsubluq hissəsidir, hansı ki, bu vətəndaş cəmiyyətinə kollektiv subyekt kimi hərəkət etmək imkanı verir.

Vətəndaşlıq identikliyi anlayışının izahı zamanı iki mühüm aspekti fərqləndirmək mümkündür. Birinci halda, fərd üçün böyük əhəmiyyətə malik olan bu və ya digər dövlətin vətəndaş cəmiyyətinə mənsubluğu-

nun dərk edilməsi nəzərdə tutulur. Bu nöqtəyi-nəzərdən, vətəndaşlıq identikliyi sosial-ictimai identikliyin, yəni emosional və qiymətverici fərdi dəyəri olan şəxsiyyətin hər hansı bir sosial qrupa mənsubluğu barədə fərdi biliyin bir komponenti kimi götürülür. Müvafiq olaraq, vətəndaşlıq identikliyinə strukturu üç əsas komponenti özündə ehtiva edir: koqnitiv – bu və ya digər sosial kütləyə mənsubluq barəsində bilik, qiymətləndirici – mənsubluq faktına pozitiv-müsbət və ya neqativ-mənfi münasibətin mövcudluğu, nəhayət, emosional – birinci ikisinin nəticəsi kimi, vətəndaş cəmiyyətinin üzvlüyünə qəbul edilməsi və ya edilməməsi.

Fərdi-kollektiv subyekt kimi səciyyələndirən ikinci aspekt bir bütöv – tam və kollektiv subyekt kimi qəbul edilən, ortağ cəhətlərinə görə birləşmiş insan kütlələri ilə qarşılaşdırılan vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu və inkişafının səciyyəvi cəhətləri ilə əlaqədardır. Vətəndaş cəmiyyəti adı altında ölkənin, bir qayda olaraq, müəyyən ənənələrə malik, ümumi tarixi, dili və mədəniyyəti, özünəməxsus emosional əlaqələri olan əhalisi təqdim edilir. Bu zaman bu dövlətin mövcudluğu faktını təsdiqləyən birləşmənin siyasi əsası mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Vətəndaş cəmiyyətinin kollektiv subyektivliyinin yaranması və möv-

cud olması faktorları arasında aşağıdakılar xüsusi əhəmiyyətə malikdir: 1) miflərdə, əfsanələrdə və simvollarla səslənən ümumi tarixi keçmiş (ümumi tale yolu); 2) vətəndaş cəmiyyətinin özünə verdiyi ad; 3) kommunikasiya vasitəsi olan, fərqləndirilən mənaların və dəyərlərin səslənməsi şərtlərindən olan ümumi dil; 4), cəmiyyət daxilində qarşılıqlı münasibətlərin və cəmiyyətin institusional quruluşunun əsas prinsiplərini fiksasiya edən birgəyaşayış təcrübəsi əsasında qurulmuş ümumi mədəniyyət (siyasi, hüquqi, iqtisadi); 5) sözügedən cəmiyyətdə emosional vəziyyətlərin, xüsusilə real siyasi hərəkətlərlə əlaqədar olan vəziyyətlərin birgə yaşanması. Kollektiv subyektivlik milli özünüdərkini əsasını təşkil edir.

Millət – konkret ərazini (vətən) tutan, ümumi tarixi, yaradılış mifi olan, ümumi mədəni dəyərlərə, simvollar və ənənələrə malik insan toplum kimi müəyyən edilə bilər (2). Dövlət isə dəqiq çəkilmiş sərhədləri olan, hansı ki, hökumət bu sərhədlər daxilində siyasi institutlar və qəbul edilmiş qanunlar vasitəsi ilə fərdlər üzərində öz hakimiyyətini bərqərar edir, müstəqil siyasi təşkilat kimi müəyyən edilə bilər.

“Vətəndaşlıq identikliyi” anlayışı “milli identiklik” anlayışı ilə o halda sinonimlik təşkil edir ki, millət anlayışına – dövlət-siyasi əlamətlərə görə təşkil olunmuş ümumvətəndaş-

lıq toplumu kimi yanaşılısın (B. Andersen, A. Smit, E. Hellener və b.). Belə yanaşma zamanı milli və vətəndaşlıq kateqoriyaları üst-üstə düşür. Millətə etnik birliyin müəyyən inkişaf mərhələsi kimi baxılması zamanı isə “vətəndaşlıq identikliyi” və “milli identiklik” anlayışları üst-üstə düşmür, sadəcə ölkəyə, dövlətə və etnik cəmiyyətə mənsubluğu ifadə etməsi baxımından yan-yana gəlir. Etnik və vətəndaşlıq identikliyi bir-biri ilə sıx əlaqədədir və bir-birindən asılıdır. Çox hallarda bu anlayışlar titul və qeyri-titul etnos üçün fərqli əhəmiyyətə malik olur və bir-biri ilə ya qarşılıqlı dəstək münasibətində (birincilər – yəni titul etnoslar üçün), ya da rəqabət və qarşılıqlı münasibətindədir (ikincilər – yəni qeyri-titul etnoslar üçün).

Bu anlayışlar altında milli şüurun inkişafı prosesi nəzərdə tutulur və uşağın mənsub olduğu milli toplumu, vətəni, onun tarixini, miflərini, dəyərlərini, simvollarını, ənənələrini və adətlərini dərk etməsini ehtiva edir. Bununla yanaşı, belə hesab edilir ki, uşaq bu ümumi mədəni dəyərlərə, simvollara, təcrübə və adətlərə uyğun olaraq hərəkət etməyi, yaşadığı dövləti, hökuməti və dövlət müəssisələrini, polis və ordunun rolunu öyrənir.

Amma bu cəhətlərin üstünlük qazanması üçün vacib şərtlərdən biri, müasir multikultural, demokratik, vətəndaş cəmiyyətinin qurulması üçün

məqsədayönlü siyasətin aparılmasıdır. Söhbət milli-vətəndaşlıq identiklik siyasətinin seçilməsindən gedir. Başqa sözlə desək, azərbaycanlıların identikliyinə təşkil xüsusiyyətlərini bilmək və milli identiklik siyasətini ona uyğun qurmaq lazımdır. Bu da o deməkdir ki, etnik milliyyətçiliyə əsaslanan ənənəvi dövlət quruculuğu nümunələrini kor-koranə təqlid etmək olmaz.

Birincisi, bu nümunə bizə uyğun deyil, çünki xalq arasında etnik milliyyətçilik ənənələri mövcud deyil. Çağdaş qloballaşma və kommunikativ inkişaf zamanında isə onun (etnik milliyyətçilik) instalyasiyası ilə məşğul olmaq mənasız və ümitsiz bir işdir.

İkincisi, vaxtilə etnik milliyyətçiliyə əsaslanmış müasir dövlətlərin özü belə insan haqqları, azlıqlara hörmət və vətəndaş azadlığı ideyaları əsasında yaranmış multikultural vətəndaş cəmiyyətlərinin qurulması üçün böyük səylər göstərirlər. Fərqli mədəniyyət, din və etnik qrupların tarixi birgəyaşayış ənənələrinə malik olan Azərbaycan, müasir və multikultural cəmiyyətə nisbətən rahat keçid üçün hər cür şəraitə və potensial imkanlara malikdir. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, milli quruculuqda əsas istiqamət əhalinin dövlət və milli quruculuğa daha geniş şəkildə cəlb edilməsindən, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılmasında yaxından iştirak

etməsinə təmin etməkdən və insanlarda milli vətəndaşlıq identikliyi və həmrəylik hisslərini aşılamaqdan ibarət olmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. **Ваурамов Ә.С.** Etnik psixologiya. Bakı-2001, 374 s.
2. **Андерсон Б.** Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. М.: КАНОН-пресс-Ц, 2001, 288 с.
3. **Водолажская Т.** Идентичность гражданская / Т. Водолажская // Образовательная политика. – 2010. – № 5–6. – С. 140–142.
4. **Григорьев Д.В.** Формирование гражданской идентичности современного школьника [Электронный ресурс] // Интернет-конференция «Перспектива гражданско-патриотического воспитания в системе образования». URL: <http://proektpatriot2.jimdo.com/гражданская-идентичность/> (18.10.2013).
5. **Дробижева Л.М.** Государственная и этническая идентичность: выбор и подвижность // Гражданская, этническая и религиозные идентичности в современной России. – М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 2006. – С. 10–30.
6. **Ефименко В.Н.** Структурные компоненты и содержательное наполнение понятия «гражданская идентичность» // Теория и практика общественного развития. – 2013. – № 11.
7. **Иванова Н.Л.** Изменения этнической и гражданской идентичности в новых общественных условиях / Н.Л.Иванова, Г.Б.Мазилова // Вопросы психологии. – 2008. – № 2. – С. 83–93.
8. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе. От действия к мысли: пособие для учителя / под ред. А.Г.Асмолова. – М.: Просвещение, 2011. – 151 с.
9. Образовательные стандарты второго поколения [Электронный ресурс]. URL : <http://www.standard.edu.ru/doc.aspx?DocId=754> (18.10.2013).
10. **Шикова Р.Ю.** Гражданская идентичность молодёжи в современной России // Трансформация публичной сферы и сравнительный анализ новых феноменов политики: сб. науч. ст. – Краснодар: КубГУ, 2010. – С. 91–97.
11. **Юшин М.А.** Политические механизмы формирования гражданской идентичности молодёжи в современной России: дис. ... канд-та полит. наук. – Тула, 2007. – 189 с.
12. **Tajfel H.** Human groups and social categories. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 328 p.

НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ И ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

АБСТРАКТ

Гражданская идентичность и особенности ее формирования являются основными вопросами, обсуждаемыми в статье. В связи с этим, рассматриваются исследования, посвященные данной проблеме. Можно сказать, что на сегодня у исследователей нет единого взгляда на проблему. Проведенный сравнительный анализ понятий национальная и гражданская идентичность, позволил высветить их схожесть и различие, что в свою очередь позволило разграничить этих понятия. Наряду с этим, в статье обсуждаются особенности формирование гражданской и национальной идентичности в Азербайджане. Опираясь на проведенный анализ, выявленные характеристики гражданской идентичности, делаются выводы об основных тенденциях ее развития.

NATIONAL AND CIVIL IDENTITY/DIRECTIONS OF RESEARCH SCIENCE SEARCHES DIRECTIONS

ABSTRACT

Civil identity and features of her formation are the main questions discussed in article. In this regard, the researches devoted to this problem are considered. It is possible to tell that for today researchers have no uniform view of a problem. The carried-out comparative analysis of concepts national and civil identity, has allowed to highlight their similarity and distinction that has in turn allowed to differentiate these concepts. On a row with it, in article features formation of civil and national identity in Azerbaijan are discussed. Being guided by the carried-out analysis, the revealed characteristics of civil identity, conclusions about the main tendencies of her development are drawn.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)
Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 14 yanvar 2016-cı ildə daxil olmuşdur

PRO AND CONTRA СТЕРЕОТИПОВ ПОВЕДЕНИЯ И ВОСПРИЯТИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ ПОВЕСТИ Р.ИБРАГИМБЕКОВА «СЛОЖЕНИЕ ВОЛН»)

Кямила Рагимова

*Диссертант института философии и права при
Азербайджанской Национальной Академии Наук*

Açar sözlər: attitud, stereotip, sosial persepsiya, qavrayış, şəxsiyyət, şəxsi mövqe, səbəb-nəticə əlaqəsi

Ключевые слова: аттитюд, стереотип, социальная перцепция, восприятие, личность, личностная позиция, причинно-следственная связь

Key words: the attitude, stereotype, social perception, perception, personality, personal position, causal relationship

В процессе общения или создания психологических мотиваций индивид, как правило, упреждает конкретную ситуацию, чтобы звенья причинно-следственной цепи не привели к нежелательным последствиям. Воспринимая окружающих с высоты собственной позиции, человек словно автоматически оглядывается не только на других, но и оценивает своё поведение. Вместе с тем происходит реализация устремлений по отношению к воображаемому собеседнику или конкретному лицу.

Но это лишь начало большого пути, по которому начинает ступать человек на первой стадии восприятия и понимания других. Для открытой и ценностной дек-

ларации личностной позиции этого явно недостаточно. Чаще всего человек стремится (конечно, в силу своего интеллекта) к глубинному выяснению причин поведения партнеров по общению и соответственно ревностному выяснению их личностных качеств. Но так как информация о человеке, полученная в результате предварительного наблюдения, объективно недостаточна для достоверных выводов, наблюдатель начинает перебирать в сознании различные варианты причины поведения. Причинная интерпретация поведения наблюдаемого индивида нередко существенно влияет и на самого наблюдателя.

Мы указали на один из характерных признаков социальной

перцепции, который, с одной стороны, связан с желанием манифестировать личностную позицию, с другой, – определить отношение к другим, оценивая их поведение по собственным меркам. По результатам последних психологических исследований вырисовывается картина, в которой «интеллектуально подкованная» личность (т.е. человек с высоким IQ) воспринимает человечество чётко разделённым на моральную и интеллектуальную элиту. Моральная часть – это «сливки» общества. Другая часть человечества воспринимается им как бездумная и скучающая масса, склонная к конформизму, которая составляет большинство. Тем самым постулируется националистическая в основе своей мысль о превосходстве одних людей над другими. Человечество разделяется на «Многих» и «Немногих». Действия первых, хотя и отвечают общекультурным и стандартным в обществе морально-этическим нормам, тем не менее характеризуют людей с низкими материальными и духовными запросами. Вторых по численности намного меньше, и они входят в элиту, но подавляют свою силу и авторитетом «Многих». В соответствии с таким делением в нашей статье мы хотим вкратце указать на воз-

никающие противоположные тенденции стереотипов мышления и восприятия. О механизме их зарождения, формирования и совершенствования в современной психологии личности имеется много критических работ; значительно меньше исследований, в которых настоящая проблема разработана на материале художественных произведений.

За подтверждением идеи двусторонности стереотипов, вынесенных в заголовок статьи, обратимся к повести Рустама Ибрагимбекова «Сложение волн». Её центральный герой – Муртуз является владельцем небольшой мясной лавки. Всеми правдами и неправдами он старается изыскать средства к расширению своей продовольственной базы за счёт ликвидации или передислокации библиотечного фонда. Этому варварскому акту противостоит участник Великой Отечественной войны, Герой Советского Союза академик Асадов. На фоне этих печальных событий, с одной стороны, проявляются разные качества характера литературных героев. С другой, срабатывают определённые стереотипы мышления и восприятия. Некоторые из них, по нашему мнению, отражают восприятие самих себя, ситуации и окружающих. Причём,

большинство из них являет собой типичный образец стереотипного мышления, когда задачи социальной перцепции в лице отдельных персонажей повести подчинены логике слепого следования неким штампам поведения.

Каких именно? Укажем на них по трём основным эпизодам, которые, по нашему мнению, чётко и ясно просматриваются в этой повести. Первый стереотип поведения в рамках каузальной атрибуции – распознавание субъектом восприятия реакции другого человека путём осложнения метода наблюдения иного рода дополнительными действиями. Муртуз некоторое время наблюдает за библиографом, заведующей читальным залом одной из бакинских библиотек, женщиной преклонного возраста, всю жизнь проработавшей на ниве просвещения. Наблюдение явилось катализатором нового витка в процессе восприятия её личностных качеств. Библиограф честна, преданна своему делу, следовательно, надлежало перейти, с одной стороны, к более тщательному изучению причин её поведения, с другой – к решительным действиям.

Муртуз, поставивший перед собой цель расширить магазин ценно обмана, подкупа и подлости,

предлагает библиографу взятку. Для него это обыкновенная и выгодная сделка, основанная на взвешивании *pro and contra* поставленной проблемы. Однако она срывается по причине честности и бескорыстия партнёра. Тогда срывается эффект второго стереотипа поведения: следует конкретная реализация задуманного плана, то есть частичное претворение его в жизнь по причине того, что другой покупатель может опередить в приватизации библиотечного фонда. Попутно Муртуз, разумеется, надеется на ответное понимание обоюдно выгодной сделки и укрепление личностной позиции.

По ходу чтения повести проявляется третий стереотип восприятия ситуации: чем больше и скорострельнее соответствие его поступка будущим ролевым ожиданиям со стороны библиографа, тем, по его каноническим понятиям, меньше дефицит информации. Значит, сделка будет носить скрытый характер, чего он, собственно, и добивался. Вновь мы наблюдаем, как в стереотипах поведения и восприятия дают о себе знать две стороны этого процесса. В свою очередь библиотекарь, несмотря на свой более чем 80-летний возраст, также рассматривает «рационализаторское» предложение торговца сквозь

призму восприятия его портрета. И он складывается не в его пользу. («Мария Николаевна рассмеялась, с интересом разглядывала владельца магазина, пытаюсь понять, куда он клонит»). Молчаливая дуэль в конечном итоге завершается тем, что Муртуз предстаёт волонтером и карьеристом. Женщина просчитывает все ходы, заявляя: «Вы хотите расширить свой магазин. Гастроном вместо библиотеки – вполне в духе нашего времени... Мне никаких денег не нужно» [2, с.16].

Здесь, на наш взгляд, сталкиваются два эталона поведения, восприятия и понимания человека человеком. У инициатора предложения обмена (Муртуза) выработан стереотип извечного «материального голода» бывшей честной советской интеллигенции. Этот штамп, по его убеждению, должен срабатывать чётко и безоговорочно. И в процессе познания одним человеком свойств характера другого доминирующим оказывается роль тех мерок, которые соответственно прикладываются к познаваемой личности. Они, собственно, дают возможность отнести воспринимаемую личность к определённой классу в той системе психологических и литературных типов, которая сложилась у поз-

нающего субъекта. Так, у Муртуза за годы нахождения на «престижной» работе заведующего небольшим мясным магазином сформировался набор качеств, которые он искусственно приписывает тем лицам, класс которых, как ему во всяком случае представляется, им точно установлен.

Что же это за класс, или категория людей? Это именно та многочисленная группа («Многие»), которая материально зависима, как подчёркивает Р.Ибрагимбеков, порою вынуждена была «хвататься за соломинку», чтобы прокормить свои семьи. У людей этой группы тоже выработался собственный стереотип поведения, в основе которого лежала склонность к поклонению сильному. Попадая под власть людей, дающих им хлеб насущный, они волей-неволей идеализировали облик «хозяев земли». Таким образом, возникало ложное «приписывание» качеств личности, заведомо ими не обладающими.

Показательно, что постулируемое нами явление в западноевропейской психологии (Келли, Вайшнер) получило искомое название стереотипизации. В него, согласно научно-теоретическим изысканиям названных исследователей, входили восприятие, классификация и оценка объектов, фактов и собы-

тий путем распространения на него характеристик какой-либо социальной группы. Но при опоре на художественное произведение мы сталкиваемся с «двумя сторонами медали» в поведении и восприятии личностью как окружающих, так и событий. Это и есть *pro and contra* («за» и «против») интересующего нас психологического феномена. В свою очередь набор тех качеств, которые человек придает познаваемой им личности, соответственно были ими названы «положительными либо отрицательными оценочными стереотипами (неточное, общее знание о чертах личности, установках, взглядах, культуре поведения людей» [3, с. 460-470].

Наконец, следует заметить, что значение стереотипов поведения и восприятия в этой повести состоит ещё и в том, что реакция на действия Муртуза и некоторых высокопоставленных государственных чиновников нашей республики со стороны окружающих порождают многочисленные оттенки эмоций (собственной радости, вожелений, исполнения мечты, утраченных иллюзий и т.п.) людей в связи с экспрессией другого человека. Три указанных вида стереотипа поведения и восприятия личности и ситуации в целом в

повести Рустама Ибрагимбекова «Сложение волн» приводят к краху утверждение личностной позиции, в которой главный отрицательный персонаж по вполне понятным причинам добивался положительного признания со стороны.

Но настоящий стереотип проявляется здесь и в невербальной форме. Как удаётся выяснить, он ясно проявляется в другом примечательном эпизоде этой повести. Связан данный стереотип с образом доброго, простого и наивного молодого человека по имени Эльдар, который в шутовском разговоре проболтался случайной попутчице в том, что собственноручно якобы продлил срок студенческого билета. В юношеском запале он поведал незнакомке, что «ловко обманул «Аэрофлот». Эта невинная шутка чуть не оказалась роковой, потому что пассажирка из автобуса была стюардессой, а на беду Эльдара и того же рейса. Ситуация перед отлётом грозила стать непоправимой, но в дело неожиданно вмешался упомянутый академик Асадов. Он представился, и на девушку неизгладимое впечатление произвёл орден Героя Советского Союза. Асадов не был ей знаком, и авторитетное мнение сложилось только на основе невербального штампа [2, с. 7-10].

В своё время о такого рода штампах (стереотипах) писал видный психолог А.А. Бодалев в монографии «Восприятие и понимание человека человеком» [1, с. 200]. В частности, он говорил о первом впечатлении человека при личном знакомстве. Это та психологическая установка, своего рода аттитюд, которая предполагает готовность к действию, на базе символических атрибутов: знаков, отличий, орденов, амулетов и т.п. Срабатывает стереотип, который позволяет человеку в любой момент предстать перед своим собеседником в состоянии «полной готовности». Так и произошло при первом знакомстве стюардессы с неизвестным ей человеком. «Про» для стюардессы заключалось в том, что военный китель, погоны, ордер, равно как седые и роскошные (как у людей творческого труда) волосы, довершили портрет человека солидного, которому вполне можно доверять. «Contra» выявлено нами в том, что Эльдар для девушки в настоящей сцене оказался отстранённым от разворачивающихся событий – немного восприятия личности. При кратковременном контакте, по характерным особенностям социальной перцепции, стюардесса вынуждена была опереться на сложившиеся этало-

ны восприятия. Стереотип поведения и восприятия сыграл свою роль, счастливую для Эльдара, хотя и несколько сомнительную для репутации самого проводника в аэрофлоте. Но можно сделать вывод, что не только самый процесс общения формирует правильное впечатление о человеке. «Мёртвые аксессуары» тоже вписываются в общую схему социальной перцепции. Стюардесса поверила академику и разрешила Эльдару улететь. Так узаконилось золотое правило восприятия и понимания случайного собеседника: при моментальном сравнении с определенным эталоном (штампом, стереотипом) на основе некоторых общих признаков между людьми, человек приписывает ему одновременно и множество других черт, не всегда характерных, но специфических, которые, по опыту, обычно встречаются у людей такого типа.

Азербайджанский писатель весьма остроумно завершил эту сцену не столько стеснением Эльдара («язык мой – враг мой», как гласит народная поговорка), сколько явным замешательством девушки. Для неё вышеописанный стереотип оказался действенной «формулой доверия». Академику стюардесса тут же умозрительно приписала

ряд положительных и необыкновенных качеств. Никаких других решений она предпринять в данной ситуации уже не могла. Но в силу того обстоятельства, что портрет Эльдара следовало логически завершить, в реалистическое произведение добавляется нотка романтизма. Одно везение, как в лотерее, потянуло за собой другое. «В самолёте они оказались рядом. Это уже было похоже на чудо. – Что ж ты такой болтун? – спросил усатый герой и вытащил из потрёпанного портфеля бутылку водки и два бутерброда с краковской колбасой» [2, с.14]. Естественно, для продолжения знакомства с молодым человеком. Это «contra» академика по отношению к Эльдару. Однако есть разница: Асадов относится к необдуманым словам юного героя с отеческой снисходительностью, тогда как стюардесса склонна просто не замечать молодого человека.

Наконец, третий эпизод этой повести связан с неадекватным восприятием действующими лицами убийства академика. По нашему предположению, расхождения в оценках, которые мы, собственно, и решили назвать *pro and contra* стереотипов поведения и восприятия (по третьему эпизоду) связаны с умением позитивно или

негативно дифференцировать некоторые характерные особенности пограничной ситуации. Более того, по идее Р. Ибрагимбекова, в социальный контекст вписывается к тому же ещё и морально-этический аспект. Он не всегда, конечно, учитывается современными учёными-психологами в процессе разработки теории стереотипизации, но для художника слова оказывается не таким уж и редким явлением. И потому выглядит вполне закономерным, что после убийства академика Асадова восприятие ситуации также оказалось нестандартным. Казалось бы, стереотип восприятия этой беды требовал безоговорочного осуждения. Но нашему писателю удаётся расставить все точки над *I*, с одной стороны, исходя из психологических мотивировок поведения центрального действующего лица, с другой – исторических реалий тех лет, которые находятся в центре внимания автора повести.

Вот почему Ибрагимбеков свидетельствует: «Писатель оценил убийство Академика как признак окончательного погружения в пучину преступно-олигархического режима; Марат счёл это печальное событие достаточным основанием, чтобы встретиться и выпить. Счастливчик находился где-то за грани-

цей; Алику звонить не стали – он продолжал жить в Забрате и, будучи старше их всех, с высоты своих семидесяти лет интересовался только тем, что входило в ближайший круг его жизни: семья, друзья, соседи. Похожая на грузинскую царицу Тамару из школьного учебника истории жена Марата на сообщение о преступлении жарила на сковородке мясо с помидорами» [2, с.27-28]. Наконец, Эльдар воспринял факт убийства Асадова с искренней болью в сердце.

Женская реакция на драматические события тоже показательна. «Считается, что для выполнения традиционной роли домашней хозяйки женщина должна развивать свои способности быть чуткой, сострадательной и заботливой. В то время как мужчинам предписывается ориентироваться на достижения, от женщин требуется ориентированность на людей и стремление к установлению

близких межличностных взаимоотношений «полагает Клецкина [4, с.18-19].

Эти женские ожидания находят ясное отражение в реакции жены Марата, которая в ответ на весьма серьёзное и печальное сообщение о преступлении автоматически продолжает «жарить на сковородке мясо с помидорами». Это, на наш взгляд, типично женский стереотип восприятия события, совмещающее два дела, из которого непросто выбрать главное на данный момент. Но, разумеется, Р. Ибрагимбеков далёк от огульного очернения лиц женского пола. Ему важнее представить оценку тех или иных событий со стороны, чтобы включить их в общую схему самооценки. Как подтверждение этих слов звучит авторский пассаж о том, что жена Марата не была жестокосердной; она элементарно особа недалёкая, и этим уже много сказано.

Литература:

1. **Бодалев А.А.** Восприятие и понимание человека человеком. М.: МГУ, 1982, 200 с.
2. **Ибрагимбеков Рустам.** «Сложение волн». Повесть. Литературный Азербайджан, 2009, № 7, 127с.
3. **Келли Дж.** Психология личности: теория личностных конструкций. СПб., 2000, 375с.
4. **Клецкина И.С.** Гендерная социализация. Учебное пособие. Санкт-Петербург, СПб, 1998, 92 с.

**PRO AND CONTRA DAVRANIŞ VƏ QAVRAYIŞ
STEREOTİPLƏRİ (R.İBRAHİMBƏYOVUN
«DALĞALARIN MÜBARİZƏSİ»
POVESTİNİN MATERIALI ƏSASINDA**

ABSTRAKT

Məqalədə ən xarakterik stereotiplərin ətraf və hadisələrlə davranma və qavrayışı haqqında danışılır. Sosial persepsiyanın bəzi əlamətləri müəllifə ədəbi əsərin fonunda fəaliyyət göstərə biləcək müxtəlif invariantlarda aşkar təqdim olunur.

Bizim müşahidələrimizə görə, son illər milli mətbuatda şəxsiyyət psixologiyasının fərdi problemlərinə aid məqalələr təcrid olunmuş halda deyil, digər elmi fənlərə paralel olaraq görünməyə başladı.

Araşdırmalar müəllifə imkan verir ki, o, sosial qavrayışın dəyərlərdən və oxucu stereotipindən asılı olması, solumun normativləri sosial qavramaya təsir edir qənaətinə gəlir. Məqalə lazımi nəzəri səviyyədə yazılıb və bir yeniliyi ilə fərqlənir.

**PRO AND CONTRA BEHAVIOR STEREOTYPES AND
OF PERCEPTION R.IBRAGIMBEKOVA
«ADDITION OF WAVES»**

ABSTRACT

Discusses the most characteristic stereotypes of behaviour and perception of the environment and events. The author presents signs of social perception, which function in different invariants based on the literary work.

Based on the research, the author concludes that social perception depends on values, attitudes and stereotypes of the reader, furthermore, norms of society significantly affect the social perception. Article contains a proper theoretical background and has a novelty approach.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun Sosiologiya və sosial psixologiya şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2)

Rəyçi Cabbarov Rəşid Vəkil oğlu, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 04 yanvar sentyabr 2015-ci ildə daxil olmuşdur

MÜASİR AİLƏ TIPLƏRİNİN PSIXOLOJİ XARAKTERİSTİKASI

*Telli Cabbarova,
Baş müəllim*

*Zərifə Nəsrullayeva,
Dos., Gəncə Dövlət Universiteti
Psixologiya kafedrası*

*Açar sözlər: ailə tipləri, uşaqların bir şəxsiyyət kimi sosiallaşma-
sı, valideynlərin, sağlam düzgün ailə tipinə aid biliklərə yiyələnmələridir*

*Ключевые слова: типы семьи, социализация, личность, дети, роди-
тели*

Key words: types of family, socialization, personality, children, parents

*Hər uşaq bir tərəfdən dahi və
hər bir dahi bir tərəfdən uşaqdır.*

Artur Şopenhauer

XXI əsr dünya psixoloqlarının, sosioloqlarının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri hərtərəfli dünyagörüşlü müstəqil şəxsiyyət vətəndaş yetişdirməkdir. Hər kəsə bəllidir ki, qədim soy kökə malik Azərbaycan xalqının ən yüksək etnik dəyərlərindən birincisi ailədir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, dastanlarında nağıllarımızda ailə modelinə namus qeyrət kimi qiymət verilib. Psixologiyada yaxşı adam – gözəl ailə başçısıdır: namuslu, ləyaqətli oğul-qız böyüdüb, qeyrətli vətəndaş yetişdirməkdir. Ailəyə cəmiyyət tərəfindən verilən tələblər, ailə

hüququ, əxlaqı-mədəni normalar, cəmiyyətin ailəyə göstərdiyi cəmiyyətin real yardımlar, ailə üçün spesifik funksiyaları, tipləri var. (1). Məqsədimiz ənənəvi ailə tiplərindən fərqli müasir ailənin funksional xüsusiyyətlərini araşdıraraq həmçinin ailə tiplərinin psixoloji mahiyyətini açmaqla valideynləri düzgün bilikləndirərək öz övladını düzgün tərbiyə etmək imkanlarını göstərməkdir. Daim inkişafda olan uşaq şəxsiyyəti üçün ailəsindən aldığı sevgi, qayğı, düzgün təlim-tərbiyə irsiyyət amilləri çox önəmlidir. Güzəran psixologiyası deyimlərinə görə “uşaq ailənin

güzgüsüdür”. Həqiqətən də uşağın psixoloji vəziyyəti ata və ananın xarakterik xüsusiyyətlərindən, davranışlarından, ailə tiplərindən və təlim və tərbiyə metodlarının düzgün aparılmasından çox asılıdır. ailə quracaq cütlülər valideynlik mərhələsi haqqında biliklərə, öz ailə və qohumlarındakı təcrübələrə yiyələnmişdir. Bu səbəbdən ata və ana ilk öncə öz ailə tipini müəyyənləşdirməlidir. (3)

Ənənəvi ailə tipi ata və anadan başqa nənə babaya yaşlı nəslin yüksək nüfuzu keçən onlara hörmət hissinin tərbiyəsinə üstünlük verilir. (2) belə tip ailələrdə böyüyən uşaqlar nəsildən-nəsilə keçən ənənəvi normaları, tez sosiallaşır, ictimai yerlərdə tez adaptasiya olunur. Onlar ənənəvi normaları asanlıqla mənimsəyir, lakin müstəqil olmadıqlarına görə, öz şəxsi ailələrini yaratmaqda çətinlik çəkirlər. Onlarda təşəbbüskarlıq və çeviklik, ünsiyyət qurmaq bacarıqları zəif inkişaf edir.

“Uşaq-mərkəziyyətçi” tipli ailələrdə valideynlərin başlıca vəzifələri uşağın xoşbəxtliyini təmin edilməsinə yönəlir. Ailə yalnız uşaq üçün mövcud olur. Qarşılıqlı təsir aşağıdan-yuxarıya, uşaqdan valideynə doğru istiqamətlənir. Belə ailələrdə “uşaq-valideyn” tipli psixoloji simbioz mövcud olur. Nəticədə uşaqda yüksək özünüqiymətləndirmə, infantilizm, erköyünlük, şəxsi gərəklilik hissi

formalaşır. Uşaq-mərkəziyyətçi ailələrdən çıxmış uşaqların böyüdükdən sonra ailə əhatəsindən kənarında sosial münasibətlərdə tez-tez konfliktlər yaşaması, məktəbdə, hərbi hissədə, əmək kollektivində sosial dezadaptasiya riski yüksək olur.

Avtoritar ailə tipi (həddindən artıq təzyiççi) ailə tipi – çərçivə və ölçüdə salınmış insan həyatını həddən çox məhdudlaşdırılır. (3) Sovet dönmindən fərqli olaraq bu yaşadığımız cəmiyyətdə bu cür davranışlar uşaqlarada uşaq nevrozluğu, aqressiya yaradır. Bu tip ailələrdə də qaydalar məqsədsiz və birtərəfli istəyə söykənir. Məs. təlimə, tərbiyə və ya asudə vaxtdan üç sərtdən birinə diqqət yetirilir. Avtoritar tipli ailələrdə valideynlərin qoyduğu qaydalar həddindən artıq sərt olur. Bu düşüncəli valideynlər uşaqların xarakterlərini öz beyinlərindəki çərçivədəki yerləşdirmək istəyirlər. Valideynlərin uşaqlarından gözlədikləri həddindən artıq yüksək olur. Hətta bəzən uşağın yaşından daha artıq davranışlar göstərməsini tələb edirlər. Bu cür valideynlər uşağın əldə etdiyi hər hansı bir uğuru qiymətləndirmək və mükafatlandırmaq əvəzinə ondan daha artığını edə biləcəyini düşünür. Uşaqlarda özgüvənsizlik, inamsızlıq hissi üstünlük təşkil edir. Uşaqların valideynləri yaranan ünsiyyət konfliktli ilk olaraq uşağın özünə olan güvən və etibarını

azalmağa başlayır. Bu cür uşaqlar həddindən artıq təzyiq altında olduqlarından daha çox sakit, səssiz, küskün, utancaq və qorxaqlıq, əsasən başqasının təsiri altına düşən uşaqlar olurlar. Belə mənfi hisslər uşaqlarda mənfi stress yorğunluq yaradaraq bütün vücuda təsir edir, fizoloji və psixoloji gərginlik yaradır, tez ağlaşan olur, özünəqiymətləndirmədə özlərini aşağı qiymətləndirirlər. Lakin yeniyetməlik yaşının sonunda yaş artdıqca artıq, böyük məktəbli dövründə sanki uşaqların xarakterində bir partlayış birdən birə dəyişkənliklər yaradır. Sakit və utancaq uşaqlar birdən birə üsyankar, inadçı, tərshər şeyə baş qaldıran olurlar. Uşaqlarının bu tip xarakter göstərdiyini gören valideynlər, həlli yolu olaraq uşaqlara təzyiqi daha da artırır. Valideynlər və müəllimlərin uşaq şəxsiyyətinə fəaliyyət, ünsiyyət təlim tərbiyəsinə düzgün verilməyən rəğbətləndirmə və cəza tədbirləri onların gələcəyinə bir ömür boyu zəncirlər vuraraq onları mənəvi cəhətdən məhv edər, uşaqlarımızın nifrətlə doğulmaması üçün ailə tipləri haqqında biliklərə hər kəs yiyələnməlidir.

Laqeyd ailə tipi nəinki özlərinə, hətta uşaqlarına qarşı da olduqca laqeyd olurlar. Uşağın gündəlik rejimində vacib olan məsələləri lazım gəlmədikdədə önəmsəmirlər, məsu-

liyyətlərdən qaçmağa çalışırlar. (3). Bu valideynlər çox nadir hallarda görə bilərik ki, ata və yaxud ana uşağı ilə eyni vaxtda maraqlanırlar. Belə ailələrdə ünsiyyət ən axırıncı mərhələdədir. Bu valideynlər (əsasən atalar) uşaqla səmərəli vaxt keçirməyi, onları əyləncə mərkəzlərinə, kinoya, oyun zallarına yaxud restoranlara aparmaqda görürlər.

Valideynlər uşaqlarının verdiyi suallara ya ümumiyyətlə cavab vermir, və ya ən yaxşı halda qısa cavablarla cavablandırır (3). Belə valideynlər hər zaman özlərini ən yüksək valideyn kimi qiymətləndirərək daim övladlarının maddi ehtiyaclarını ödəmək üçün fəaliyyət göstərdiyini deyərək uşaqlarını özlərindən uzaqlaşdırırlar. Laqeyd tipli ailələrdə faiz etibarilə ataların laqeydliyi daha yüksəkdir. Xüsusən ölkəmizdə “uşağı ana tərbiyə etməlidir” düşüncəsinə əsaslanaraq atalar öz məsuliyyətlərindən boyun qaçırırlar. Bu ailədə formalaşan uşaqlarda mənfi eqoist və ərköynlük hissləri davranışında qabarıq biruzə edir. Bu valideynlər uşaqların emosional ehtiyaclarını qarşılamaq üçün uşağın istədiyi hər bir maddi hədiyyəni alır və bu yolla özünün valideynlik vəzifəsinin öhdəsindən layiqincə gəldiyini düşünür. Uşaqlarda maddi tələbatlar üstünlük təşkil edir, yeniyetməlik yaşında ünsiyyət çatışmazlığından

tənhalıq yaxın yoldaş dost seçə bilmir. Özlərini valideyn sevgisindən məhrum olduqları hiss eledikcə çox aqressiv məsuliyyətsiz eqoist olurlar məqsədləri valideynlərin müəllimlərin sinif yoldaşlarının diqqətini özlərinə çəkməkdir.

Bu tip uşaqların beynində məktəbdə və ya bağçada öyrədilən ailə modeli ilə öz ailə modeli üst üstə düşür. Buna görə də onlar hər zaman özlərinə başqa ailə tipləri axtarmaq düşüncəsində olurlar. Təbii ki, bu axtarış uşaqları zərərli vərdislərə meyil etməyə yönləndirə bilər. Öz ünsiyyət tələbatını ailəsiylə ödəməyən uşaq onunla ünsiyyət qurmaq istəyən hər bir insana qarşı ünsiyyət tələbatlarını ödəmək üçün həddən çox səmimi olur və tez aldadılır. Bunun sonu isə xoşagəlməz hadisələrə bitir.

Qoruyucu ailə tipi övladını qoruma, ailəsini qorumaq əşyalarını düşüncəsi ən başda hər kəs üçün sevdiklərini qorumaq anlamına gəlir. Valideyn üçün onun ən dəyərlisi öz övladıdır. Qoruyucu ailə tipi öz ilkin quruluşuna görə avtoritar ailə tipi ilə çox oxşardır. Lakin ən böyük fərq bu tip valideynlərin uşaqlarına qarşı olan qayğı və sevgi hissini intizam hissindən öndə gəlməsidir. – (3). Bu cür ailələrdə uşaqlarına həddindən çox diqqət göstərilir. Bu daha çox analara xas olan bir xüsusiyyətdir.

Psixologiyada adətən anaların bu cür davranışlarını onların emosional və sevgi boşluğu ilə əlaqələndirirlər. Yetəri qədər sevgi görməyən qadın uşaqlara həddindən artıq diqqət verməklə sanki bu boşluğu doldurmağa çalışır. Ananın hər şeyi özü etməsi yəni, böyük yaş dövrlərinə qədər uşaqlarını özləri yedizdirməyə çalışırlar. Uşaqlara öz yatağını yığıdırmağa, paltarlarını, oyuncaqlarını, kitab dəftər, qələmlərini yığıdırmağa imkan vermir, uşağın müəyyən vərdislərə yiyələnməsinə mane olur. Özünə xidmət əməyindən məhrum edir yəni, valideyn uşağın paltarlarını özü geyindirir, əl-üzünü özü yuyur, hətta kifayət qədər özünü idarə edə biləcək bir yaşa çatmış uşağın tualet və hamam vərdislərini də özü etməyə çalışır. Belə uşaqların mənfi cəhəti həddindən artıq emosional olmalarıdır ki, hər hansı bir kiçik uğursuzluqları öz ürəyinə salar və buna görə uzun müddət içinə qapanıq ola bilərlər. Belə uşaqlar hər zaman asılı insanlar olur və başqası tərəfindən asanlıqla idarə olunurlar çox səhvlərə yol verirlər.

Həddindən artıq anlayışlı ailə tipi. Bu cür valideynlər rəğbətləndirmə və cəzanın harada verəcəyinin yerini və sərhədini bilmir. Uşağın hər bir etdiyi hərəkətə müsbət davranışa görə onu mükafatlandırmaq uşağın şəxsiyyətinin düzgün inkişaf

fının qarşısını alır. Müasir zamanda gənc ailələr düşünürlər ki, uşağın etdiyi hər bir mənfi davranışın qarşısını almaq üçün ona qarşı mütləq anlayışlı olmaq lazımdır. Lakin unudurlar ki, uşaqların müəyyən yaş dövrünə kimi etdikləri düzgün olmayan hərəkətləri korreksiya etmək üçün valideynlər anlayış göstərməklə yanaşı kiçik fiziki güc tətbiq olunmayan cəzalar da tətbiq etməlidirlər. Çünki həddindən artıq anlayışlı olmaq və uşağın etdiyi mənfi davranışlara göz yummaq uşaqlarda bir çox davranış problemlərinin yaranmasına səbəb ola bilər. Anlayışlı ailə tipi mükəmmələ yaxın ailə tipidir, lakin anlayışlı olmaq hər səhv hərəkətlərə qarşı göz yummaq demək deyil. Müəyyən qayda və məhdudiyyətlər mütləq olmalıdır. Bu cür ailələrdə uşaqların söz haqqı hər zaman digər ailələrin uşaqlarından daha üstündür. Ona görə də bu cür ailələrdə uşaqların özünü ifadə bacarığı daha yaxşı olur. Buna səbəbdir ki, belə uşaqların dost çevrəsi hər zaman daha geniş olur. Anlayışlı ailələrin uşaqlarında aqressivlik, üsyankarlıq daha az görülür. Bunların əksi olaraq belə uşaqlar baş verə biləcək hadisələrə qarşı daha anlayışlı olurlar. Anlayışlı valideyn tiplərinin etdikləri ən önəmli səhv uşaqların səhvlərindən nəticə çıxarmasına imkan verməmələridir.

Demokratik (ər-arvad) ailətipli ailə modeli yuxarıda qeyd edilən ailə modellərindəki bir çox davranış qaydalarının toplumunu özündə əks etdirir. valideynlərin əsas məqsədi “ər-arvad” tipli ailələrdə tərbiyəvi təsir “üfiqi” – bərabər hüquqların-valideynlərlə uşaqların dialoquna əsaslanır. (2) ailələrdə həyata keçirilən təlim tərbiyə prosesində daim uşağın arzu istəkləri maraqları nəzərə alınır, böyük məktəblinin maddi və mənəvi tələbatlarına, asudə vaxtının səmərəli keçirmələri üçün əlindən gələnləri edərki, onları xosbəxt edə bilsin. Bu cür ailələr uşaqlara ciddi gün rejiminə riayət edərlər, bu qaydalara ciddi, məsuliyyətlə əməl etmələrini gözləyərlər. Bu tip ailələrdə valideynlər hər zaman uşaqlarının yanında olmağa çalışırlar. Bunu xüsusilə vurğulayaq, uşaqlarının yanında olmağa çalışırlar, onların əvəzinə nəşə etmirlər. (3). Səhv etdikləri zaman onları təhqir etmək yox, onlara səhvlərinin üzərində yenidən çalışmağa motiv verirlər. Demokratik ailələrdə də uşaqlara sərhədlər qoyulur, lakin bu sərhədlər tutarsız olurlar. Ən önəmlisi, uşaqlar bu sərhədlər çərçivəsində özlərini xoş və qayğısız hiss edə bilir, Qeyd etdiyimiz kimi, valideynlərin ən böyük səhvləri uşaqlarından istədiklərini alması üçün onlara cəza və ya mükafatın necə verilməsinin qaydalarının arasında qal-

malarıdır. Demokratik ailə modelinin ən böyük fərqi bu incə məqamı düzgün dəyərləndirmələridir. Demokratik ailə modelində valideynlər bu iki üsuldən birini seçməyi yox, əksinə, hər iki üsuldən düzgün istifadə etməyi bacarırlar. Bu tip valideynlər çox yaxşı bilirlər ki, uşaqlarına həm cəza, həm mükafat, həm müəyyən çərçivələr mütləq lazımdır.

Valideynlər nə qədər ovladlarının hərtərəfli bir şəxsiyyət kimi inkişaf edərək böyüməsini istəyirlərsə ovladlarını yaxından tanımalı hər an onlara sevgi, qayğı, məsuliyyət, müstəqillik, borc, vətənpərvərlik, insanpərvərlik, idrak proseslərinin düzgün inkişaf etdirilməsi, təlim və tərbiyədə müfəvvəqiyyət əldə etməsi üçün, yaxşı insan xarakter xüsusiyyətlərini davranışlarında formalaşması üçün ailə tiplərinə görə mənfi və müsbət keyfiyyətlərə dərinləndirən yiyələnməlidirlərki, qarşıya çıxan şətinlikləri aradan qaldıra bilsin. Qarşıya çıxan şətinlikləri dəf etmək üçün təkliflərimiz.

Müasir ailə tiplərinin formalaşmasında ailənin struktur tiplərinin xüsusi rolu vardır. Strukturuna görə ailələr 2 tipə bölünür. Müasir dövrdə ailənin funksional (normal) və disfunksional (qeyri-normal) (2).

Funksional (normal) ailə özünü çevik ierarxik hakimiyyət strukturuna, aydın formalaşmış ailə qaydaları,

güclü valideyn həmrəyliyi və nəsil-lər arasında səmimi və mehriban münasibətlərlə xarakterizə olunur. Ailədə uşaqlarda qrup həmrəyliyi, bərabərlik və azadlıq, müstəqillik, böyüklərə qarşılıqlı hörmət və qayğı hissi, özünəinam, məsuliyyətlik, qətiyyətlik, iradi keyfiyyətlər formalaşır.

Disfunksional (qeyri-normal) ailə termini adətən, ailə sisteminin geniş kontekstində ailə üzvlərindən birinin və ya bir neçəsinin ailədə qeyri-adaptiv mövqeyini və şəxsi inkişafı üçün zəruri şərtlərin təmin edilmədiyini əks etdirir. (2) Disfunksional ailələrdə uşaqlar və valideynlər arasında dezaptasiya ünsiyyət devsiiti, təcrid və rədd edilmək, cəza qorxusu, əsəbi gərginliklə böyüyürlər. Valideynlər və uşaqlar arasında qarşıya çıxan çətinliklər. valideynlər arasında qadın kişi cinsi xüsusiyyətlərinin düzgün qurulmaması ailə rollarının ailədə qadın-kişi, valideyin rollarının düzgün qurulmaması hər kəsin öz şəxsi “mən”inə tələbatlarına həddən artıq diqqət verərək “biz” in formalaşmaması. Ailədə konfliktlər xroniki xarakter daşıyır. Yumor, nəvaziş, qayğı hissinin olmaması uşaq şəxsiyyətində pessimis halların inkişafına zəmin yaradır.

1. Ənənəvi ailələrdə uşaqlar ənənəvi normaları asanlıqla mənimsəyir, lakin müstəqil olmadıqlarına görə, öz şəxsi ailələrini yaratmaqda çətinlik

çəkirlər. (2.) Onlarda təşəbbüskarlıq və çeviklik, ünsiyyət qurmaq bacarıqları zəif inkişaf edir, valideynlər uşaqlarda yaranan kommunikativ ünsiyyət çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün daim təlim və tərbiyənin köməyi ilə uşaqlara təmrin və məşq yönümlü tapşırıqlar verməlidirlər.

2. “Uşaq-mərkəziyyətçi” tipli ailələrdə valideynlərin başlıca vəzifələri uşağın xoşbəxtliyinə ifrat dərəcədə diqqət yetirir. Belə ailələrdə “uşaq-valideyn” tipli, yəni “psixoloji simbioz” mövcud olur. (2) Nəticədə uşaqda yüksək özünüqiymətləndirmə, infantilizm, ərköyünlük, şəxsi gərəklilik hissi formalaşır. Uşaq-mərkəziyyətçi ailələrdən çıxmış uşaqların böyüdükdən sonra ailə əhatəsindən kənarında sosial münasibətlərdə tez-tez konfliktlər yaşaması, məktəbdə, hərbi hissədə, əmək kollektivində sosial dezadaptasiya riski yüksək olur. Bu mənfi xarakter xüsusiyyətlərini aradan qaldırmaq üçün uşaqlarda hər işə tez adaptasiya olmaq, özünə inam, əmək fəaliyyəti vərdişlərini inkişaf etdirmək, müsbət iradi keyfiyyətlər aşılamaq lazımdır.

3. Avtoritar tipli ailələrdə məqsədsiz qaydalar bir sıra uşaqlarda uşaq nevrozluğu, aqressiya, özgüvənsizlik, inamsızlıq, yeniyetmə yaşlarında isə müstəqilliyin yerinə üsyankarlıq artır, valideynlər isə daha çox aqressiv olurlar. bu uşaqlar

məsuliyyətli diqqətli iradəli olduğu üçün valideynlər uşaqlarını məqsədyönlü, təlim köməyi ilə tərbiyə edərək və hər yaş dövrünə uyğun asudə vaxtlarını, gün rejimini düzgün bölməlidirlər ki, uşaqlarda yaranan mənfi halları tədricən aradan götürə bilsinlər.

4. Laqeyd ailə tipində böyüyən uşaqlar öz istəklərinin elədikcə çox aqressiv məsuliyyətsiz eqoist olurlar məqsədləri valideynlərin müəllimlərin sinif yoldaşlarının diqqətini özlərinə çəkməkdir. Öz ünsiyyət tələbatını ailə də ödəməyən uşaq onunla ünsiyyət qurmaq istəyən hər bir insana qarşı ünsiyyət tələbatlarını ödəmək üçün həddən çox səmimi olur və tez aldanırlar. Valideynlər və müəllimlər yeniyetməlik yaşında bu tip uşaqlara daha çox diqqət yetirməlidir. Çünki tənhalıq, ünsiyyət çatışmamazlığı, bioloji, psixoloji və cinsi yetişməlik, təbii nevrozluq özünü qapanma hissinə ünsiyyət defisiti yaradır.

5. Qoruyucu ailələrdə böyüyən uşaqların mənfi cəhəti uşaqlarda intellekt qabliyyətlər, az inkişaf edir, emosional hisslər inamsızlıq, iradəsizlik hec nəyi müstəqil edə bilməmək daha çox inkişaf edir. Valideynlər və müəllimlər təlim prosesində uşaqlara məhsulliyətli, özünü inkişaf etdirən tapşırıqlar verməklə və daim nəzarətdə saxlamaqla dünyagörüşü əqidəsini məhsulliyətli,

İdrak proseslərini düzgün inkişaf etdirərək çətinliklərdən qorxmayan şəxsiyyət kimi yetişdirə bilirlər. Valideynlər özləri deyil, nəzarət etməklə uşaqlara öz işlərinin öhdəsindən asanlıqla gəlmələrini aşılamalıdırlar.

6. Demokratik ailələrdə uşaqların özünü ifadə bacarığı daha yaxşı olur. Uşaqların dost çevrəsi hər zaman daha geniş olur. Demokratik və anlayışlı ailələrin uşaqlarında müstəqillik, fəallıq, özünə inam kimi müsbət keyfiyyətlər formalaşır. Bunların əksi olaraq belə uşaqlar baş verə biləcək hadisələrə qarşı daha anlayışlı olurlar. Demokratik və anlayışlı tipli ailələrdə valideynlərin etdikləri ən önəmli səhv uşaqların səhvlərindən düzgün nəticə çıxarmalarını öyrət-

məmələridir. Valideylər, müəllimlər, tərbiyyəçilər uşaqların təlim-tərbiyəsində, davranışlarında rast gəldikləri səhvləri anlayışlı qəbul edir və uşaqların öz səhvlərindən nəticə çıxartmasını aşılamalıdırlar.

Hər kəsə bəllidir uşağın psixikası ağ kağızdır uşaq vaxtı ora yazılan mənfi müsbət nə varsa süür altına keçib özünə yuva aşar zamanı gəldicə insanın xarakter və davranışında müsbət və mənfi, emosional hisslər kimi təzahür eder. Biz psixoloqlar, valideynlər və müəllimlər tərbiyyəçilər çalışmalıyıq ki uşaq dünyasına müsbət hisslər aşılayaq ki, yaxın gələcəkdə onların xalqımıza faydalı vətəndaşlar kimi formalaşdığını əldə edək.

Ədəbiyyat:

1. **Əbdul Əlizadə.** “Məhəbbət ailəmini”, Bakı, 1995.
2. **Nuralı Çələbiyev.** “Ailə psixologiyası”, Bakı, 2015.
3. **Anara Baxşəliyeva.** “Uşağımın psixoloquyam”. Bakı, 2014.
4. **Çələbiyev N.Z.** Uşaq psixologiyası. Bakı, 2005.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
СОВРЕМЕННЫХ ТИПОВ СЕМЕЙ**

АБСТРАКТ

Основной целью данной статьи является раскрытие сущности чувства самоуверенности и доверия, а также указаны правильные пути развития данных чувств у личности. Автор статьи отмечает, что в социальной среде, правильное развитие чувства самоуверенности и доверия у людей является одним из первичных важных условий для достижения личностью высоких достижений.

**PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MODERN
TYPES OF FAMILIES**

ABSTRACT

The main purpose of this article is to reveal the essence of a sense of self-confidence and trust, as well as specifying the correct path of development of these feelings in a person. The author notes that in the social environment, the proper development of a sense of self-confidence and trust in people is one of the primary conditions for achieving important person of high achievement.

Məqalə GDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)
Rəyçi R. V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 02 sentyabr 2015-ci ildə daxil olmuşdur

PSIXOLOGİYADA ÖZÜNƏİNAM FENOMENİNİN TƏDQIQI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Yıldız Mustafa

Bakı Dövlət Universiteti,

Psixologiya kafedrasının doktorantı

Açar sözlər: özünəinam, uğur motivasiyası, inamsızlıq, öyrədilmiş çarəsizlik

Ключевые слова: уверенность в своих силах, мотивация успеха, недоверие, одомашненных отчаяние

Key words: self-confidence, success motivation, mistrust, trained despair

GİRİŞ

Bütün dövrlərdə özünə inam uğurlu olmağın sinonimi kimi başa düşülmüşdür. Lakin onların tamamilə eyniləşdirilməsi düzgün deyildir. Məlumdur ki, özünə inamı olmayan insanlar nəinki şəxsi həyatda, həm də peşə fəaliyyətində bir çox problemlərlə qarşılaşırlar. Belə insanlar üçün uğura nail olmaq çox çətinidir, onların şəxsi fikri ətrafdakıların fikrindən asılıdır. Öz gücünə şübhə etmək həddən artıq təşvişə, əndişəyə və ya ləngliyə, düşünülməmiş hərəkətlər etməyə, sərfəli təkliflərdən imtina etməyə və ya fəaliyyətsizliyə vadar edir.

Aparılmış tədqiqatlar (1,s.235) göstərir ki, özünəinam şəxsi psixoloji və fiziki qüsurlara görə narahatlıq, özünü qiymətləndirmənin aşağı səviyyəsi, kütləvi çıxışlar qorxusu, əllərin

tərləməsi, boğazda qəhər və danışıq zamanı çətin tənəffüs, nüfuzlu şəxslər qarşısında təlaş, başqalarının fikrinə görə xəstəlik dərəcəsinə vasvasılıq, diqqət mərkəzində olmaq fikri zamanı dəhşətə gəlmək, baş verənlərə görə günah və xəcalət hissidir. Özünə inamı olmayan insanlar mürəkkəb situasiyanı təhlil etməyə, məsuliyyətli qərar qəbul etməyə qadir deyillər.

Özünə inamı olmayan insan “digər” insanların cəmiyyətində psixoloji cəhətdən rahat yaşaya bilmir, sərbəst surətdə ünsiyyətdə olmaq onun üçün çox çətinidir. Bu şəxslər üçün bütünlüklə təhsil, işə, biznesə və ya karyeraya adaptasiya olmaq çətinləşir. Özünə inamı olmayan insan onu təhqir edənə cavab vermək zərurətinə görə stress vəziyyəti keçirə bilər.

Tədqiqatlar (6,s.70) göstərir ki, bütün bu neqativ halların bəzilərinin olmaması belə özünə inamı olmayan insanın həyatında psixoloji rahatlığı pozur.

Şəxsiyyət psixologiyasını tədqiq edən alimlərin fikrincə özünə inamsızlıq irsən keçir. Bu “optimist” nəzəriyyəyə əsasən, özünə inamsız doğulanlar ömür boyu məhkumdurlar. Biheviyristlər hesab edirlər ki, kommunikativ ünsiyyət vərdişlərinin olmaması özünə inamı əldə etməyə mane olur.

Psixoanalitiklər özünə inamsızlıqda şüursuz şəkildə sıxışdırılıb çıxarılmış daxili konfliktin zahiri simptomlarını görürlər.

Sosial psixoloqlar iddia edirlər ki, xarakterin digər keyfiyyətlərinin əksəriyyəti kimi özünə inam uşaqlıqda formalaşır və neqativ tərbiyənin nəticəsidir. Bəs görəsən özünə inamın psixoloji mahiyyətində hansı nüanslar üstünlük təşkil edir.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Özünə inam müəyyən psixoloji konstrukturlara aid edilərək müxtəlif aspektdən şərh edilmişdir. Özünə inam məxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən “yönəlişlik” kimi (Y.S.Pranqşvili), intellektual vəziyyət kimi (Voldarski M.N.), gərginlik səviyyəsi kimi (Nayenko N.İ.), əhəmiyyətli həyəcan kimi (Kotik M.A.), intellektual emosiya kimi (Vasilyev İ.A.),

relevant “Mən”in koqnitiv elementi kimi, həmçinin relevant “Mən”in emosional yaşantısı kimi (Xantikka Y.), intellektual oyunlarda şəxsi hərəkətlərin strategiya aspekti kimi (Kosov B.B., Karpov A.Y.) səciyyələndirilmişdir (5,s.99).

Bu tədqiqatlarda “özünə inam” termininin köməyi ilə müxtəlif psixi hallar təsvir edilir, onun psixoloji mahiyyəti və məhdud əhatə dairəsi müəyyən edilmirdi. Rusiya tədqiqatçısı İ.L.Zinovyevin nöqtəyi-nəzərinə görə özünə inamla bağlı olan bütün halları stabilliyə malik olan bəzi hipotetik vahid mexanizmin davranış təsvirini təşkil edən bütöv bir simptom kompleksi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Beləliklə, müəllifə görə özünə inam integrativliyin, ierarxiyasının, konfliktsizliyin və bəzi məna strukturunun differensasiya dərəcəsinin əks edilməsi kimi çıxış edir. Məzmundan və bu strukturun davranışda ümumiləşdirilməsinin səviyyəsindən asılı olaraq özünə inam müxtəlif formalara tərsformasiya edə bilər (5,s.124).

“Özünə inam” fenomeninə yanaşmaların müxtəlifliyinə baxmayaraq, psixologiyada yaranan bu konstruktun başa düşülməsində iki əsas müddəanı və müvafiq olaraq, tədqiqatların iki aparıcı istiqamətini ayırırlar: öz mühakimələrinin doğruluğuna əminlik və özünə əminlik.

İ.V. Vayner onları müvafiq olaraq, situativ və şəxsi əminlik adlandırır. O hesab edir ki, onlar qarşılıqlı əlaqəlidir və subyektiv əminliyin formalarıdır. Onun fikrincə, konkret situasiyaya düşən zaman, bir tərəfdən, insanın artıq malik olduğu təcrübə sayəsində, digər tərəfdən isə, bu situasiyada yaranan münasibətlər sistemi sayəsində subyektiv əminliyin formalaşması baş verir. Bu təcrübə və münasibətləri İ.V.Vayner şərti olaraq subyektiv fon adlandırır. Onun rəyinə əsasən, yüksək şəxsi əminliyin həm yüksək, həm də aşağı situativ əminliklə birləşməsi mümkündür, həm də yüksək effektivliyə nail olmaq üçün yüksək şəxsi əminliyin aşağı situativ əminliklə nisbəti optimaldır (4,s.251).

Mühakimələrdə əminlik adətən qərar qəbul edilməsi prosesinin səciyyəsi kimi başa düşülürdü. Hesab edilirdi ki, o aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirən sistemli psixi törəmədir: koqnitiv funksiya – alınmış informasiya, öz bilikləri haqqında subyektin refleksiyası, qərarların doğruluğunun ehtimal edilən proqnozu; tənзимedici funksiya – bu proseslərlə əlaqəli olan və qərarların gizliliyinə və nəticəsinə təsir edən həyəcan və vəziyyətlər (bu və ya digər fərziyyənin onun doğruluq proqnozundan asılı olaraq qəbul edilməsi) və koqnitiv-tənзимedici funksiya – qərar-

ların doğruluğunun qiymətləndirilməsi (8,s.50-60).

Özünə inama gəldikdə isə, bir çox məlumatlar digər psixi halların tədqiqi zaman əldə olunmuşdur. Buna görə də özünə inam müxtəlif psixoloji tədqiqatlarda müxtəlif şəkildə səciyyələnir. Məsələn, C.Volpe bu konstruktı digər insanlarla münasibətdə şəxsiyyətin açılmasının göstəricisi kimi, Liberman – “özünüifadəyə qabiliyyət kimi”, A.Lazrus – “emosional azadlığa vərdiş kimi” ifadə etmişdir (6,s.134). A. Riç və Q. Şreder özünə inama belə bir tərifini vermişlər: “əgər ifadəedilmə təkcə dəstəyi itirmək riski ilə deyil, həm də cəzalanma ilə bağlı olarsa, o zaman özünəinam hisslərin və ya arzuların ifadə edilməsi sayəsində şəxsiyyətlərarası situasiyalarda əsaslandırmanı dəstəkləmək və ya gücləndirmək, axtarmaq qabiliyyətidir.” (6, s.88).

Y.A.Serebryakova özünə inamı üç göstərici ilə ölçülən spesifik özünü qiymətləndirmə kimi nəzərdən keçirir. Bunları şərti olaraq həcm, sabitlik dərəcəsi və adekvatlıq dərəcəsi ilə səciyyələndirə bilərik. Bu nöqtəyi-nəzərdən, əminlik eyni zamanda əməliyyat, texniki və şəxsi “Mən” in dəyərli tərəfinə aid edilən yüksək və sabit özünüqiymətləndirmə kimi çıxış edir: “İddianın, nailiyyətlərinin şəxsi standartı və onların əsasında formalaşan nəticəyə nail

olmaq barədə proqnozun və beləliklə özünə yönəlmə səviyyəsi barədə söhbət gedirsə, özünüqiymətləndirmə həcmi və sabitliyini saxlayır” (5,s.56-61).

Özünə inam probleminə “Mən-konsepsiya”nın araşdırılması istiqamətində də toxunulur. “Mən-konsepsiya”nın özünə inamla bağlı olan üç aspektini ayırırlar. Onlardan birincisi, özünəuyğunluq, yəni subyektin qabiliyyət və keyfiyyətlərinin onun motivlərinə və məqsədlərinə uyğunluğu (V.V.Stolinə görə), həmçinin, ideal “Mən”in və real şəxsi “Mən”ə uyğunluğu (K.Rocersə görə).

İkinci aspekt – “Mən-konsepsiya”nın tərkib hissələrinin daxili uzlaşması və inteqrasiya edilməsi, şəxsi “Mən”in fasiləsiz özünüeyniləşdirilməsi və vəhdətinin hiss edilməsi.

“Mən-konsepsiya”nın özünə-inamla bağlı olan üçüncü aspekti digər insanlarla və qəbul edilən və təkmilləşən məqsədlərin çətinliyi ilə müqayisədə öz imkanlarının səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə aiddir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, yalnız çox spesifik və kifayət qədər müəyyən edilmiş “Mən-konsepsiya”sı özünəinamı generasiya etməyə qadirdir. Özü haqqında konsepsiya dəqiq ierarxiya üzərində qurularkən, yüksək inteqrasiya edilərkən, orada konflikt aşkar edilmir və o

ümumi dəyərlər sistemi ilə ziddiyyətə düşür. O zaman bütöv şəxsiyyətin keyfiyyəti kimi çıxış edən özünə inam yaranır (5,s.75-81).

Rita və Rocer Ulrix özünə inamın üç aspektini əks etdirən model təklif edirlər. Bunlardan birincisi koqnitiv element, ikincisi emosional element, üçüncüsü isə sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olarkən meydana çıxan davranış elementləridir. Özünə inam dedikdə onlar fərdin sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqədə olarkən tələblər və hesabatlar təqdim etmək və onların həyata keçməsinə nail olmaq qabiliyyəti başa düşürlər. Onların fikrincə, özünə inama həmçinin, özünəhesabat və tələblərə malik olmağa icazə vermək (özü-özünə münasibət üzrə məqsədlər), onları üzə çıxarmağa cürət etmək (sosial qorxu və tormozlanma) və onları həyata keçirmək vərdislərinə malik olmaqdır (7,s.78-85).

V.Q.Romek və V.B.Vıotski özünə inamın bir-birindən asılı olmayan tərifini işləyib hazırlamışlar. Lakin qeyd edilməlidir ki, bu təriflər praktik olaraq uyğun gəlmir. Onların fikrincə, “özünə inam öz hərəkətlərinin, qərarlarının, vərdislərin doğru, yerində olan kimi qəbul edilməsi və ya özünüqəbuletmədir (8, s.52-60).

Bununla yanaşı V.Q.Romek qeyd edir ki, özünə inamın vacib komponenti fərd tərəfindən şəxsi davranış

repertuarının özü tərəfindən qiymətləndirməsidir. Onun effektivliyinə inam özueffektivliyə inam və davranışa inam arasında əlaqədən asılıdır (7,s.80-89).

Özünəinamın əsas şəxsiyyət determinantları qismində uğur motivasiyası, iradə, özünənəzarət və həyəcanlılıq, sosial-psixoloji determinantlar qismində isə özünüqəbul etmə, təşəbbüs və sosial əlaqələrdə cəsarət kimi baza strukturları aşkar edilmişdir (8,s.52-60).

Biheviyrist istiqamətin nümayəndələri özünə inamın meydana çıxmasının üç qrupunu ayırırlar: müsbət hisslərin ifadə edilməsi, neqativ emosiyaların təzahürü və başqalarına rədd cavabı vermək bacarığı.

A.Lazarus özünə inam fenomenini tədqiq edərək onun formalaşmasında dörd amil ayırdetmişdir. Onlar aşağıdakılardır:

1. Başqalarına“ yox” demək qabiliyyəti.
2. Köməyə çağırmaq, xahişlə müraciət etmək qabiliyyəti.
3. Neqativ və pozitiv emosiyalar və hissləri ifadə etmək qabiliyyəti.
4. Ünsiyyətə təşəbbüs etmək bacarığı (söhbətə başlamaq, davam etmək və ya bitirmək qabiliyyəti).(6,s.98)

Beləliklə, biheviyristlər bu nəticəyə gəldilər ki, bu və ya digər qabi-

liyyətin və ya bacarığın olmaması və ya inkişaf etməməsi özünə inamın aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də insana özünə əmin olmasına mane olan amilləri azaltmağa və ya aradan qaldırmağa onun inamlı davranış vərdişlərinə öyrətməklə, həmçinin, sadə özünə inam treninqi keçməklə nail olmaq olar (6,s.102).

Ancaq belə nöqtəyi-nəzər ümumilikdə özünəinamın bütün aspektlərini özündə ehtiva etmir. Belə ki, V.Q.Romekin fikrincə, özünə inamsızlığa zəruri inamlı davranış vərdişlərinin olmamasının səbəb olması barədə ehtimal təsdiq olunmur. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, bir çox özünə inamsız olan insanlar zəruri inamlı davranış vərdişlərinə malikdirlər, lakin onu hər hansı səbəblərə görə onları istifadə edə bilmirlər.

V.Q.Romekin təsəvvüründə inamlı davranış müvafiq sosial mühitdə insanın özünügerçəkləşdirməsini təmin edən vərdişlərin mədəni şəkildə normalaşdırılmış repertuarıdır. Konkret insanın inamlı davranış repertuarı bir tərəfdən, sosial normativ inamlı davranış xarakteristikası ilə müəyyən edilir (özünə inamlı olan insanın hansı vərdişlərə malik olması barədə cəmiyyətdəki təsəvvürlər), digər tərəfdən, şəxsi davranış repertuarı ilə və onların kəsişməsi ilə yaranır.

Bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, ünsiyyət çatışmamazlığı, sosial mü-

hit tərəfdən sosial əlaqələrin olmaması və ya yeknəsəqliyi özünə inamın əhəmiyyətli şəkildə aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Bəzi tədqiqatlarda özünəinamın aşağı səviyyəsi “öyrədilmiş çarəsizlik”lə şərtlənir.

R.V.Cabbarov yazır ki, “çarəsizliyin süni surətdə yaradıla bilmədiyi insanlar və heyvanlar öz həyatları boyunca dəfələrlə müxtəlif səviyyəli çətinliklərlə qarşılaşmışlar və onlarda uğursuzluğa qarşı dözümlülük yaranmışdır. Beləliklə, əvvəlki təcrübə uğursuzluğa qarşı dözümlülüyü və axtarış fəallığını artırır. İnsanlar üzərində aparılan tədqiqatlar çarəsizliyin formalaşmasının xarici təsirlərdən və əvvəlki neqativ təcrübədən asılı olduğunu təsdiq etdi (3, s.98). Bu da onu göstərir ki, öyrədilmiş çarəsizlik özünəinamı sıxışdırır və insanı situasiyanın girovuna çevirir.

Özünəinam fərdin şəxsi məqsədlərinin uğurlu reallaşma cəhdlərinin pozitiv möhkəmləndirilməsinin üstünlük təşkil etdiyi zaman müxtəlif və adekvat geri əlaqəsinin olması zaman formalaşır. Digər insanların pozitiv qiymətləndirilməsi (fərdə münasibət) sosiallaşmanın gedişində öz vərdiş və qabiliyyətlərinin adət etdiyimiz pozitiv özünü qiymətləndirməyə dəyişilir (7,s.34-44).

Y.A.Serebryakovanın apardığı tədqiqatlar göstərdi ki,özünə adekvat münasibətin formalaşmasında xarici

qiymətləndirmə ilə müqayisədə şəxsi təcrübə əsas rol oynayır. Digər tərəfdən, yüksək adekvat xarici qiymətləndirmə özünü qiymətləndirməyə həddən artıq güclü, lakin birtərəfli təsir edir. Hətta o bu fəaliyyətdəki keçmiş təcrübəyə ziddiyyət təşkil etsə də, onu təqib edir. Həm də Y.A.Serebryakova özünə inamlı şəxsləri əldə edilmiş nəticələr əsasında deyil (onun fikrincə, bu təsadüfən də baş verə bilər), tətbiq edilən vasitələrin xarakterinə əsasən seçir (5,s.70-82).

Z.V.Kuzmina göstərir ki, özünə inam, hər şeydən əvvəl, öz fəaliyyətinin xarici qiymətləndirməyə deyil, özünü qiymətləndirməsinə əsaslanır və tənqidin inkar edilməsini ehtimal edir.

Beləliklə, özünə inam müxtəlif psixi halların təsviri vasitəsilə izah edilirdi. Bu həm özünü ifadəyə, həm yüksək sabit özünü qiymətləndirmə, həm də özünü qəbul etmə qabiliyyətidir. Özünə inamın özəyi kimi fərdin öz vərdişlərinə, bacarıqlarına və qabiliyyətlərinə müstəqil olaraq işlənməmiş sabit pozitiv münasibət çıxış edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Aktual psixoloji fenomen qismində “özünə inam” məsələsi yarım əsrdən artıqdır ki, psixoloqların diqqətini özünə cəlb edir. Hətta istənilən psixoterapiya prosedurlarında özünəinamın artırılması bir nömrəli vəzifə hesab edilir. Demək olar ki, son

dövrərdə özünəinam fenomeninə maraq əvvəlki illərə nisbətən geniş vüsət almışdır. Bu problemə marağın artması onunla əlaqədardır ki, son on ildə özünə inamın tədqiqi fənlərarası xarakter daşımağa başlamış və iqtisadiyyata, siyasətə, eləcə də insan həyatının ehtimal ediləcək proqnozlaşdırılmanın mühüm rol oynadığı digər sahələrdə də geniş yayılmışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bununla əlaqədar “özünə inam” fenomeni qərar qəbul edilməsi problemi çərçivəsində daha çox tədqiq edilmiş və problemlə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır.

Tədqiqatın metodikası. Problemi araşdırmaq üçün Bakı şəhərində yerləşən ali məktəblərdən birində Bakı Dövlət Universitetinin bir qrup tələbəsi arasında test sorğusu keçirilmişdir. Sorğuda 19-20 yaş qrupundan olan, 20 nəfər gənc tələbə iştirak etmişdir. Sorğu 2016-cı ilin iyun ayında keçirilmişdir. Sorğu 32 sualdan və hər suala verilən cavab isə, 5 mümkün cavabın birindən ibarətdir. Cavablar alındıqdan sonra hesablama aşağıdakı kimi aparılır;

Heç vaxt-0 bal

Nadir hallarda-1 bal

Arada-2 bal

Tez-tez-3 bal

Çox tez-tez 4 bal

0-25 bal.

Özünüqiymətləndirmənin, özünəinamın yüksək olmasından xəbər verir. Hansı ki, bu vaxt insan, başqalarında tutulan iradlara düzgün yanaşır. Bu halda insan özündəki çatışmazlıqları görmür və buna görə məsuliyyət hissi keçirmir.

26-46 bal. Belə yanaşma özünüqiymətləndirmənin, özünəinamın orta vəziyyətidir. Bu vaxt insan öz çatışmazlıqları üçün əziyyət çəkmir, tədricən başqalarının fikirləri ilə razılaşır.

46-128 bal. Özünüqiymətləndirmənin, özünə olan inamın aşağı səviyyəsidir. Belə ki, insan bu halda tənqidi qeydləri çox ağır qəbul edib çətin keçirir. Başqalarının fikirləri ilə razılmaşmağa çalışır. Həmişə özündəki çatışmazlıqlara görə əziyyət çəkir.

Əsas məzmun. Əldə edilən nəticələrin təhlili göstərdi ki, gənclərdə özünəinamın və özünüqiymətləndirmənin səviyyəsi kifayət qədər yüksək deyil.

Alınan nəticələr isə aşağıdakı kimi paylanmışdır:

Özünüqiymətləndirmənin səviyyələri

Səviyyələr	Faizlə
Yüksək	20 %
Orta	35 %
Aşağı	45 %
Cəmi	100 %

Beləliklə, nəticələrdən də görün-
düyü kimi gənclərdə özünüqiymət-
ləndirmənin və özünəinamın səviy-
yəsi kifayət qədər yüksək deyil. Tədqiqat aparılan qrupun demək olar ki,
yarısı aşağı özünüqiymətləndirməyə
malikdir. İkinci yerdə isə özünüqiym-
mətləndirmənin orta səviyyəsi durur.
Əgər problemə hərtərəfli yanaşsaq

bu hadisəyə təsir edən bir çox fak-
torları nəzərdən keçirib daha sonra
ən vacib faktorunu tapmalıyıq. Onlar-
dan bir neçəsinə isə daxildir; maddiyyat,
ətraf mühitin şərtləri, sosial
təsirlər, təhsil, tərbiyə və s. Sadalanan
faktorların təsirini isə problemlə
bağlı aparılan bir sonrakı tədqiqat
işlərində həll etməyə çalışacağıq.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan respublikasında bu
problem əsasən tələbələrin və mək-
təblilərin özlərinə və öz biliklərinə
inamın artırılmasına, özünütəsdiqinə
yönelmiş məsələlərin öyrənilməsinə
istiqləmlənmişdir. Lakin bu feno-
menin öyrənilməsinə həsr edilmiş
tədqiqatların çoxlamasına baxmaya-
raq, qeyd etmək lazımdır ki, bu gün
istər yerli, istərsə də xarici psixologi-
yada özünə inamın öyrənilməsində

ifadə edilmiş yanaşma, müəyyən
məktəb, həmçinin, dəqiq və hamı tə-
rəfindən qəbul edilmiş yanaşma hələ
yaranmamışdır. Problemin həllində
sistemli yanaşma prinsipi ön planda
saxlanılmalı və mövcud qurumlarla
birgə tədqiqat işləri aparılaraq, ən
son informasiyalardan da istifadə
olunaraq maarifləndirmə və korrek-
siya işləri təxirsəsalınmaz plan kimi
həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. **Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.** Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.
2. **Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.** Sosial psixologiya. Bakı: Qapp, Poliqraf korporasiyası, 2003, 365s.
3. **Cabbarov R.V.** Gerçəklik terapiyası və ya yaşamaq sənəti. Bakı: Ecoprint, 2016, 232 s.
4. **Вайнер И.В.** Субъективная уверенность как фактор решения психофизиической задачи // Психология труда в условиях проблемных ситуаций: Межвузовский сборник научных трудов. Саратов: Саратов. ун-та, 1996, с.185–191
5. **Зиновьева И.Л.** Влияние уверенности на организацию мыслительной деятельности: Дис. ... канд. психол. наук. М.: ИП РАН, 1989.
6. **Никитин Е.П., Харламенкова Н.Е.** Феномен человеческого самоутверждения. СПб.: Алетейя, 2000, 224 с.
7. **Ромек В.Г.** Уверенность в себе как социально-психологическая характеристика личности: Дис. ... канд. психол. наук. Ростов н/Д: РГУ, 1997.
8. **Скотникова И.Г.** Проблема уверенности: история и современное состояние // Психологический журнал, 2002, № 1, с. 52–60.

**ИЗУЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИИ АСПЕКТОВ ФЕНОМЕНА
САМОУВЕРЕННОСТИ**

АБСТРАКТ

Эта статья доводится до сведения вывода и психологических проблем. Следует отметить, что этот или любой другой талант или отсутствие навыков или отсутствие развития приводит к снижению уверенности в себе. Таким образом, люди уверены, чтобы уменьшить или устранить препятствия, поэтому самоуверенного поведения, обучение навыкам, а также простой уверенности в себе может быть достигнуто путем обучения. Но эта точка зрения не включает в себя все аспекты вывода. Исследования показывают, что отсутствие доверия, вызванное отсутствием необходимых навыков, чтобы быть уверенным вероятное поведение не утверждено. Исследования показывают, что многие люди, которые не решаются иметь необходимые навыки, уверенное поведе-

ние, но они не может использовать его по каким-либо причинам. Следует отметить, что, преследуя самоуверенного поведения в социальной среде, которая обеспечивает стандарты репертуара культурных привычек. Автор приходит к выводу, что, с одной стороны, репертуар поведения конкретного человека, уверенного в себе, уверенное поведение и характеристики определяются социальными нормами, с другой стороны, формируется пересечением личного поведения репертуара.

DIRECTIONS OF SELF-CONFIDENCE PHONEMONEN IN PSYCHOLOGY

ABSTRACT

The psychology issues of self-confidence is brought to attention in this article. It is noted that, this or other talent or lack of skills or lack of development causes decrease of self-confidence. Therefore, it barriers to self-sure to reduce or removing people, so skills of self-confident behavior teaching him, may to achieved a simple self-confidence to have training too. But this view does not include all aspects of the self-confidence. Researches show that, such probability is not approved about the lack of confidence caused by necessary don't be confiden behavior habbits. Researches show that, a lot of people who are hesitant to have the necessary confident behavior habbits, but they can not use it for whatever reasons. Should take into consideration that, confident behavior is the repertoire of the standards cultural form that habbits providing self-realization of human in suitable enviorment. The author conculudes that, on the one hand confident behavior repertoire of a particular person and are determined by social norms to confident beahvior characteristics, on the other hand, is created by personal behavior repertoire and intersection of them.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)
Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 02 sentyabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

ПРОБЛЕМА НАРРАТИВА В СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Фарах Адигезалова

*Бакинский Государственный Университет
докторант кафедры Социальная и
Педагогическая психология*

Açar sözlər: narrativ, diskurs, narrativ yanaşma, şəxsi məna

*Ключевые слова: нарратив, дискурс, нарративный подход, личност-
ный смысл*

Key words: narrative, discourse, narrative approach, personal meaning

Современная наука тяготеет к междисциплинарным исследованиям. При этом исследователи сталкиваются с проблемой нахождения соответствующего поставленной задаче инструмента. Среди современных исследователей особой популярностью пользуется нарратив, который позволяет проводить исследования на стыке таких дисциплин, как психология и языкознание, философия и социология. В связи с этим исследователь-нарратолог Е.Г.Трубина, отмечает: «Преимущество нарратива как междисциплинарной категории состоит в том, что он связан с сущностью, в определении и постижении которой больше «технических», «инструментальных» возможностей. Нарратив, так сказать, предполагает для своего постижения большую аналитичность» (1, с. 65).

Существует несколько версий о происхождении термина, точнее, несколько источников, из которых он мог родиться. Согласно одной из них, наименование «нарратив» берёт истоки от слов *narrare* и *gnarus*, которые в переводе с латинского языка означают «знающий о чём-либо» и «эксперт». В английском языке также есть похожее по смыслу и звучанию слово *narrative* – «рассказ», которое не менее полно отражает суть нарративной концепции.

Оба этимологических источника, предложенные выше, несут в себе единый смысл – донесение своего личного уникального знания до другого, рассказ, инструмент передачи личного опыта через историю. Истории жизни, в центре которых действующим переживающим субъектом является сам

рассказчик, представляют собой автобиографии.

Нарратив – это некое повествование о чём-либо и, являясь способом познания мира, позволяет систематизировать, упорядочить, распространить информацию, а также отдельным гуманитарным отраслям изучить человеческую природу.

Если провести параллель с понятием рассказ, где рассказ – это способ коммуникации, способ получения и передачи фактической (качественной) информации, то в нарративе, по мнению С.Зенкина (2,524), акцент делается не на событие рассказывания, а на сами рассказываемые события – их суть, содержание и объяснение дополняются личным отношением рассказчика, его пониманием сути природы вещей в момент повествования. То есть, нарратив возникает тогда, когда в обыкновенный рассказ добавляются субъективные эмоции и оценки повествователя. Появляется необходимость не просто донести информацию до слушателя, но произвести впечатление, заинтересовать, заставить слушать, вызвать определённую реакцию. Иными словами, отличие нарратива от обыкновенного рассказа или повествования, констатирующего факты, - в привнесе-

нии в рассказ чувственного отношения к событиям рассказа от рассказчика. Это может также проявляться в указании причинно-следственных связей и видении субъективных логических цепочек между описываемыми событиями. Прослеживаются значимые глубинные связи, делаются акценты на том, что лично значимо.

Учёные Й.Брокмейер и Р.Харре в своём трактате «Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы» предлагали понимать его как способ упорядочивания знаний и придания смысла опыту(3). По их мнению, нарратив – это инструкция по составлению историй. То есть набор определённых лингвистических, психологических и культурных конструкций, посредством которых можно составить интересный рассказ, в котором будет чётко угадываться настроение и сообщение – послание нарратора.

Нарратив – «объясняющий рассказ», если пользоваться терминологией американского философа и искусствоведа Артура Данто (4). Артур Данто полагает, что с его помощью можно не просто размышлять или говорить о мире, а, скорее, анализировать способы размышлений и высказываний о мире.

Из всего вышперечисленного следует, что структура нарратива неоднозначна, формы его нестабильны, не существует каких-либо их образцов в принципе, и в зависимости от контекста ситуации они наполняются индивидуальным содержанием, личными чувствами. Поэтому контекст или дискурс, в котором воплощается тот или иной нарратив, – немаловажная часть его существования, если не самая главная. Если рассматривать смысл слова в широком понимании, дискурс – это речь в принципе, языковая деятельность и её процесс. Однако в данной формулировке термин «дискурс» используется для обозначения определённого контекста, необходимого при создании любого текста, как та или иная позиция существования нарратива. В дискурсе значимо как свободное проявление противоположных точек зрения – диалогичность, так и проявление согласия во мнениях об одном и том же – монологичность, обнаружение общего и различающегося. Нарратив же, согласно концепции постмодернистов, – это отчасти дискурсивная реальность, которая в нём и раскрывается.

Французский теоретик литературы и постмодернист Жан-Франсуа Лиотар называл нарратив од-

ним из возможных типов дискурса. Свои идеи он подробно излагает в монографии «Состояние модерна» (5). Психологи и философы Йенс-Брокмейер и Ром Харре описывали нарратив как «подвид дискурса» (3).

Таким образом, очевидно, что понятия «нарратив» и «дискурс» неотделимы друг от друга и существуют параллельно. Однако дискурс чаще всего проявляется в беседе двух рассказчиков, там два разных взгляда, два различных мнения озвучены либо описаны как взгляд на одно и то же с разных ракурсов, по-разному оценено. Тогда как нарратив, как уже упоминалось выше, чаще можно отнести к повествованию одного человека с его личным проявленным отношением и оценкой к любым диалогическим позициям героев рассказа. Каждое новое повествование одной и той же истории совершается человеком из разных состояний сознания и с разным количеством жизненного опыта, который всё более и более возрастает и накапливается у каждого человека со временем жизни. Более того, присутствует каждый раз новый слушатель, тот, для кого адресовано послание рассказа, если мы имеем ввидуживой рассказ нарратива в режиме живого контакта, а не

письменно. В этой связи говорится о присутствии рассказчика/нарратора и повествуемого мира, т.е. опосредованности этого мира (6, с. 12).

Таким образом, наличие иного слушателя, либо иной аудитории слушателей уже само по себе может внести иной эмоциональный оттенок и повлиять на отношение рассказчика к рассказываемому им нарративу. И в какой-то момент повествование начинает влиять на нашу жизнь, контролировать ее, мы сами становимся теми автобиографическими нарративами, в которых мы “рассказываем” (7).

Уникальность природы нарратива положена в основу разрабатываемого в современной науке нарративного подхода. Нарративный подход складывается из идей, выдвигаемых в рамках разных дисциплин: этнографии (К.Гирц, Э.Брунер, В. ван Геннеп, В. Тернер), психологии (Дж.Брунер, Т.Сарбин, Л.С.Выготский и др.), теории литературы (В.Пропп, М.М.Бахтин, Н.Фрай), истории систем познания (М.Фуко, К.Герген), биологии и теории систем (Г.Бэйтсон, У.Матурана). Работу по сведению этих идей в единое нечто, получившее название нарративной практики, проделали – по большей части, но не исключительно – Майкл Уайт и Дэвид Эпстон.

В современной психологии подходы к нарративной проблематике можно разделить на два основных направления – нарративная психология, или «теория» нарратива, и психоаналитическая терапия, или «практика» нарратива(8). Нарративный метод в психологии и термин «нарративная психология» принадлежит американскому психологу-когнитивисту Джерому Брунеру. Его и психолога-криминалиста Теодора Сарбина можно считать основоположниками данной гуманитарной отрасли. Согласно теории Дж.Брунера, жизнь – это череда повествований и субъективных восприятий тех или иных историй, цель нарратива – в субъективации мира. Т.Сарбин же придерживается мнения, что в нарративах соединяются факты и вымысел, определяющие опыт конкретного человека.

В психологии принимается тот факт, что не существует никакого всеобщего единого одинакового для всех смысла и всегда делается ударение на том факте, что самое важное путешествие человека по жизни – это открытие собственных индивидуальных смыслов. Личный смысл – это то уникальное, выбранное из всего многообразия, что греет и зажигает в человеке мотивацию жить и заниматься важной лично для него деятель-

ностью, любить и творить, рассказывать детям и внукам истории из своих путешествий в поисках личного смысла бытия.

Нагруженность нарратива личностными смыслами позволяет использовать его для узнавания человека и его глубинных затруднений, конфликтов, разочарований и страхов посредством анализа его рассказов о них и их собственной жизни. Эта специфика нарратива позволяет применять его в психотерапии.

В психотерапии также успешно применяется нарративный подход. Он был разработан австралийским психологом Майклом Уайтом и новозеландским психотерапевтом Дэвидом Эпстоном. Суть его в том, чтобы создать вокруг лечащегося (клиента) определённые обстоятельства, почву для создания своей истории, с привлечением определённых людей и совершением определённых поступков, дабы в итоге клиент реализовал в своей жизни волнующий его нарратив либо миф-сценарий, обнаруживая по ходу свои личные смыслы на опыте жизни. Нарративные терапевты сосредотачивают свою работу на рассказах о жизненных событиях и являются посредниками в развитии и обогащении этих повествований.

Методически нарративная терапия включает два основных концепта – деконструкцию событий и их осмысление посредством постановки вопросов клиенту и эмпатийного взаимодействия с ним. Он даёт возможность установить взаимосвязь интрапсихического и социальной реальности.

Из всех историй какая-то волнует сознание клиента на каждый данный момент больше всех других, является самой актуальной для его путешествия по жизни, а затем, прожив данную историю в жизни на личном опыте, испытывая те чувства, которые у него вызывает его нарратив, человек завершает его и освобождается для проживания иных волнующих его нарративов. Выбор нарратива крайне индивидуален.

Если нарративная психология считается скорее теоретической отраслью, то в психотерапии нарративный подход уже демонстрирует свое практическое применение. Множество исцелений от физических болезней происходит при обнаружении, перерассказывании и затем проживании значимого для рассказчика в данный период нарратива. На наш взгляд крайне важно после рассказа истории попросить слушателя пересказать рассказчику сразу же эту историю,

то, как он её услышал и возможно визуализировал. Если слушатель перерассказывает историю рассказчика, запомнив и повторив эмоционально значимые интонации, отношение, смысл и может «отзеркалить» рассказ клиента, тогда, услышав со стороны нарратив о самом себе или других, рассказчик осознаёт степень «непохожести» чувственно-эмоциональной заинтересованности, имеющейся в его рассказе и пересказе слушателем того же нарратива, как различны акценты и зоны личной заинтересованности в то или иное, как важно быть внимательно услышанным и понятым, как необычно порой увидеть вдруг свое отражение. Часто через подобное отзеркаливание рассказчик обнаруживает непрояснённые, новые для себя моменты, которые порой отражают его «слепые пятна» просто через интонации и невербальное копирование эмоциональных акцентов рассказа.

Нарратив как репрезентация субъективной реальности – это рефлексивный процесс личностной и социокультурной идентификации, конструирование воспоминаний и осмысления событий. На каждой более высокой стадии развития сознания осмысление событий из личных воспоминаний бу-

дет иным, то есть один и тот же нарратив будет по-разному восприниматься и осмысливаться, их понимание будет всё более и более углубляться и расширяться. Эти процессы характеризует динамичность, изменчивость, интенциональность, в основе их лежит некий смысл или желание.

Дж.Пикок и Д.Холланд говорят о том, что нарративы создаются не конкретным человеком, а формируются социальными, культурными и историческими соглашениями между рассказчиками и слушателем(9). Поэтому темы и структура повествования и содержания демонстрируют явления социальной реальности, в которой живёт рассказчик. Жизненный путь и рассказы о нём рассказчика могут отличаться. Психология нарратива позволяет раскрыть природу человека во взаимосвязи с психологической и социальной составляющей. Иными словами, история жизни является отражением внутреннего мира человека и связана с историей всего человечества в её культурно-историческом прочтении. Существует различие между социально-культурными и индивидуально-психологическими формами мысли в нарративе, при этом обе позиции фундаментальны, но неотделимы друг от друга.

Т.Сарбин писал о том, что нарративный анализ событий является неким «заменителем» позитивистского подхода к изучению внутреннего мира человека (10).

Таким образом, очевидно, что нарративная концепция успешно используется практически в любых областях, изучающих человеческую натуру.

По мнению некоторых учёных, например теоретика и практика нарративной психологии Дж.Брунера, визуальный нарратив – это не облачённая в форму текста реальность, а структурированная и упорядоченная речь внутри нарратора, голос внутренних актов его сознания. Этот процесс он назвал неким способом конструирования и установления реальности. Каждый человек тестирует реальность методом проб и ошибок, различных действий и деятельности. Протестировав какой-то конкретный участок реальности, рассказчик конструирует и устанавливает в актах сознания свой уникальный нарратив, затем устанавливает его – вставляет в реальность свой образец, обнаруженный в результате его личного тестирования – эксперимента. В итоге посредством слов просто изливается наружу ясная картина – вывод, визуализация – открытие чего-то, ранее не испы-

танного рассказчиком! И действительно, тогда не «буквенная» лингвистическая оболочка формирует нарратив, а последовательно изложенный и логически правильный текст. Таким образом, визуализировать нарратив можно, озвучив его: рассказав устно или написав в виде структурированного текстового сообщения. Современные методы психологии также предлагают нарисовать нарратив (например, мультфильмы без слов и есть прорисованный нарратив), протанцевать свою историю (как актер пантомимы), либо пропеть в голосах, тонах, ритме и мелодиях без слов (нарратив в музыке), дабы прочувствовать глубже суть нарратива для рассказчика и слушателя.

Подводя итог, можно сказать, что нарративные техники, как инструмент познания, так или иначе, нашли себе применение в большинстве гуманитарных наук, которые изучают природу человеческой личности и среду его обитания. Нарративы неотделимы от субъективных человеческих оценок, так же как человек неотделим от социума, в котором формируется его индивидуальный жизненный опыт, а значит, собственное мнение и субъективный взгляд на окружающий мир, субъективные смыслы бытия. Резюмируя выше-

изложенную информацию, можно сформулировать следующее определение нарратива: нарратив – это структурированное, логичное для рассказчика повествование, отра-

жающее индивидуальное восприятие реальности, а также это способ организации субъективного опыта, попытка самоидентификации и самопрезентации личности.

Литература:

1. **Трубина Е.Г.** Рассказанное Я: отпечатки голоса /Е.Г.Трубина – (Екатеринбург: Изд-во Урал.ун-та, 2002. 272 с.).
2. **Зенкин С.** К критике нарративного разума (Новое литературное обозрение. – 2003. – № 59. – С. 524– 534).
3. **Брокмейер Й., Харре Р.** Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. – 2000. – №3 – С. 29-42.
4. **Данто А.** Аналитическая философия истории. (М.: Идея-Пресс, 2002. с. 194).
5. **Лиотар Жан-Франсуа.** Состояние постмодерна. (Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. - 160 с.).
6. **Шмид В.** Нарратология. М.: Языки славянской культуры, 2003.
7. **Bruner J.** (1987). Life as Narrative. *Social Research*, 54 (1), 11-32
8. **Кадырова Р.Г.** Теория нарратива и нарративный анализ в психологии, Вектор науки ТГУ. 2012. №2(9)
9. **Peacock J. L.** The Narrated Self: Life Stories in Process / J. L. Peacock, D.C. Holland // *Ethos*. – 1993. – № 21(4). – P. 367–383
10. **Sarbin T.R.** Narrative psychology, The storied nature of human conduct /T.R.Sarbin. – N.Y.: Praeger, 23. – P. 605–649.

ПРОБЛЕМА НАРРАТИВА В СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

АБСТРАКТ

В статье дается трактовка такого термина, как нарратив; феномен нарратива рассматривается как ключ к познанию человека, обнаружению и раскрытию направленности личности, а нарративный подход – как своего рода деликатный инструмент, находящийся на стыке меж-

дисциплинарных гуманитарных исследований, позволяющий глубже понять и изучить природу человека. Раскрывается соотношение понятий нарратив, рассказ и дискурс, как существующие параллельно и неотделимые друг от друга. Подчеркивается важность аудитории при нарративном повествовании как связь интрапсихического с социальной реальностью происходящего и взаимовлияние слушателя и рассказчика; упоминается имеющий место феномен контроля пересказанной автобиографией самого повествующего.

THE PROBLEM OF NARRATIVE IN CONTEMPORARY STUDIES

ABSTRACT

The article gives the interpretation of the term, as a narrative; narrative phenomenon is seen as the key to human knowledge, the discovery and discourse of the individual focus and narrative approach - as a kind of a delicate instrument, located at the junction of interdisciplinary humanities research, allowing a profound study and realization of human nature. The relationship between the concepts narrative, story and discourse, as existing in parallel and inseparable from each other is revealed. The importance of the audience with the narrative story is highlighted within the intrapsychic relationship with the social reality of what is happening and interference between listener and narrator; the phenomenon of the retelled autobiography that controls the narrator.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)
Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 02 sentyabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

AZƏRBAYCAN DİLİ QRAMMATİKASININ ÖYRƏNMƏYİN SOSIAL-PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Rahilə Cəbraylova,

Bakı Dövlət Univrsitetinin

Psixologiya kafedrasının dissertantı

E-mail: cabrailovarh@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan dili, qrammatika, orfoqrafiya, təfəkkür, sosial-psixoloji problemlər, intonasiya, inamsızlıq, qavrama

Ключевые слова: азербайджанский язык, грамматика, орфография, способности к обучению, социально-психологические проблемы, интонация, неверие в свои силы, восприимчивость

Key words: Azerbaijani language, grammar, orthography, cognition, social and psychological problems, intonation, lack of confidence, perception

GİRİŞ

Azərbaycan dili qrammatikasını öyrətməyin əsas yolları eynilə ana dili qrammatikasını öyrətmək üçün tətbiq olunan yollardır. Burada da ana dili dərslərində olduğu kimi, müəllimin izahatı, dərslük üzərində iş, qrammatik təhlil, müəllimin rəhbərliyi ilə dil faktları və misallar üzərində aparılan müşahidələr və əməli çalışmalardan istifadə olunmalıdır.

Psixoloq-alimlər orfoqrafiya təlimini dil dərslərinin ən mühüm sahələrindən biri hesab edirlər. Onun düzgün təşkili orfoqrafik vərdişlərin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Orfoqrafiyanın mənimsənilməsinin istər metodiki, istərsə də psixoloji aspektdə özünəməxsus problemləri var. Belə problemlərdən biri “orfoqrafik

sayıqlıq” və onun əcnəbi tələbələrə aşılınması problemidir.

Psixoloq alimlərin orfoqrafiya və durğu işarələrinin mənimsənilməsi psixologiyasına həsr olunmuş tədqiqatları göstərir ki, əcnəbi tələbələri düzgün yazı vərdişlərinə yiyələndirmək üçün onların orfoqrafik qaydaları bilmələri və bunun əsasında müvafiq fikri iş priyomlarına yiyələnmələri zəruri şərtlərdəndir. Lakin bu, hələ kifayət deyil.

Problemin işlənmə dərəcəsi. D.Slobin, H.Xomski, L.V.Vıqotski və A.A.Leontyev psixolinqvistika məsələlərini dil, nitq mədəniyyəti, təfəkkür, ünsiyyət məsələlərini araşdırmışlar. A.İ.Zimnya əcnəbi tələbələrin rus dilini, R.V.Özyürek isə Azərbay-

can dilinin öyrənilməsi, onun ayrı-ayrı aspektləri barədə tədqiqatları ilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan tədqiqatçıları A. Abdullayev, H. İsxanlı, M. Qurbanova və N. Salamova Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi, dil problemlərinin çətinlikləri, əcnəbi tələbələrə Azərbay-

can dilinin mənimsənilməsi yollarına dair filoloji, pedaqoji, dilçilik aspektdən tədqiqatlar aparmışlar. Professor M. Həmzəyev orfoqrafiyanın tədrisi prosesində şagirdlərin təfəkkürünün formalaşması, “orfoqrafik sayıqlıq” probleminin aşılmasını tədqiq etmişdir.

TƏDQIQATIN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan dili qrammatikasının öyrənməyin sosial-psixoloji problemlərini tədqiq etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakıları yerinə yetirmək lazımdır:

- Azərbaycan dili qrammatikasını öyrətməyin əsas sosial-psixoloji yollarını göstərmək;

- Əcnəbi tələbələrə “orfoqrafik sayıqlıq” bacarığının aşılmasını təmin etmək;
- Ali məktəblərdə əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilini öyrətmək məqsədi güdən proqramları təhlil etmək.

TƏDQIQATIN METODİKASI

Tədqiqatda Liri R. Amtxauerin intellektual struktur testlərindən, A. V. Şutsun FİRO-B sorğusundan istifadə edilmişdir.

Əcnəbi tələbələrin intellektual inkişaf səviyyəsinin adaptasiya prose-

sinə təsiri səviyyəsini tədqiq etmək üçün aşağıdakı metodlardan istifadə edilir:

Yaş çətinlikləri testi (Ravenin metodu), K. Rocers və R. Daymondun metodları, mənimsəmənin təhlili.

ƏSAS MƏZMUN

Təcrübə göstərir ki, bəzən əcnəbi tələbələr orfoqrafik qaydaları bilmələrinə, fikri priyomlardan istifadə etməyi bacarmalarına baxmayaraq, yəni bu və ya digər səhvə yol verə bilirlər. Belə ki, müvafiq qayda üzrə çalışmanı yerinə yetirərkən bu və ya digər orfoqrafik qaydaya düzgün əməl edir, lakin sonralar imla, ifadə

və ya inşa yazı prosesində həmin qayda ilə əlaqədar səhvə yol verirlər. Bunun başlıca səbəblərindən biri orfoqrafiya təlimi prosesində şagirdlərdə «orfoqrafik sayıqlığın» yaranması ilə əlaqədardır.

«Orfoqrafik sayıqlıq» yazı zamanı müvafiq orfoqramı görə bilmək və onun düzgün yazılışına əməl etmək-

dən ibarətdir. Ona görə də müəllim tələbələrə orfoqramları görə bilmək, onları bir-birindən fərqləndirmək, başqa sözlə, «orfoqrafik sayıqlıq» bacarığı aşılamaqdır [2, s.3].

Əcnəbi tələbələrə «orfoqrafik sayıqlıq» bacarığı aşılamaq üçün birinci növbədə onlarda dil materialını müşahidə etmək bacarığını inkişaf etdirmək lazımdır. Bu iki bacarıq bir-birilə sıx şəkildə bağlıdır. Dil materialını müşahidə etməyə alışan tələbə müvafiq orfoqramları asanlıqla sezə bilir və onlara aid qaydalara əməl etməyə çalışır. Məlum olduğu kimi, müşahidə planlı, məqsədyönlü qavrayışdır. Ona görə də təlim prosesində onları dil materialları üzərində müşahidə aparmaq bacarığına yiyələndirmək və bu yolla da onlarda «orfoqrafik sayıqlığın» formalaşmasına nail olmaq vacib şərtidir. Bunun üçün şagirdlərin qarşısına müvafiq qavrama məqsədi qoyulmalıdır [2, s. 3-4].

Başqa bir məqaləsində M.Həmzəyev göstərir ki, əcnəbi tələbələrin orfoqrafik qaydalarını asanlaşdırmaq üçün həmin qaydaların vurğu və intonasiya ilə nə kimi əlaqəyə malik olduğunu izah etmək faydalıdır. İlk dövrlərdə şagirdlərin (əcnəbi tələbələrin) diqqətini bu cəhətə yönəltmək, onların gələcəkdə yazı zamanı həmin xüsusiyyətdən istifadə etmələrinə zəmin yaradır.

Müəllim çalışmalıdır ki, keçilmiş qaydanı başa salarkən, bunu vurğu

və intonasiya ilə əlaqələndirərkən onların düzgün qavrayışlarına əsaslanın; öyrənilən qaydanın izahında konkret, əyani materiallardan istifadə etsin. Bu halda təsəvvür yarana və yaranmış olan həmin təsəvvürlər onların yazı zamanı keçmiş olduqları qaydanı düzgün xatırlamalarına və yazıda səhv etməmələrinə kömək edər.

Tədqiqat prosesində aydın oldu ki, bəzən müəllimin nitqində vurğu və intonasiyanı düzgün işlətməməsi əcnəbi tələbənin nitqini səhv qavramasına və beləliklə yazıda da səhvə yol verməsinə səbəb olur. Ona görə də müəllim çalışmalıdır ki, ifadə etdiyi cümlə və sözlərdə vurğunu və intonasiyanı düzgün işlətsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, əcnəbi tələbələrin də çox vaxt yazıda səhv etmələrinə şifahi nitqlərindəki qüsurlar da səbəb olur. Belə ki, tələbə cümlədə və ya sözdə vurğunu düzgün işlətmədikdə mürəkkəb sözün bitişik, yoxsa ayrı yazılacağını müəyyənləşdirə bilmir. Onu tələffüz etdiyi kimi də yazır. Məhz bu cəhəti nəzərə alaraq şagirdlərin şifahi nitqlərindəki qüsurları aradan qaldırmağa çalışmaq lazımdır. Onların sözləri və cümlələri daşdığı mənadan asılı olaraq düzgün vurğu və intonasiya ilə ifadə etmələrinə nail olmaq zəruridir.

Əcnəbi tələbələr də “ki” bağlayıcılarının orfoqrafiyasında çoxlu səhvə yol verdiklərinə görə bu cəhətə

xüsusi fikir vermək lazımdır. Məlum olduğu kimi, da, də, ki həm şəkilçi, həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənir. Qrafik cəhətdən oxşar olan qıcıqlandırıcıları fərqləndirmək üçün onlarla ciddi işləmək lazım gəlir. Xüsusilə “ki” bağlayıcısının yazılış qaydasını mənimsəmək bir qədər çətinlik törədir. Çünki “ki” şəkilçi sözlə bitişik, ədat və s. bağlayıcı kimi ayrı, mürəkkəb bağlayıcı əmələ gəldikdə isə yenə də bitişik yazılır. Bütün bu xüsusiyyətləri fərqləndirə bilmək isə yenə də bitişik yazılır. Bütün bu xüsusiyyətləri fərqləndirə bilmək şagirddən ciddi səy tələb edir. Bunun üçün isə mühüm amillərdən biri vurğu və intonasiyadır. Odur ki, müəllim şagirdlərin (əcnəbi tələbələrin) diqqətini daim bu cəhətə yönəltməlidir. Bu zaman müəllim cümlədə verilmiş mənanı da vurğu və intonasiya ilə əlaqələndirməyi unutmamalıdır.

Belə olduqda şagirdlər (əcnəbi tələbələr) həmin orfoqramların yazılışında səhvlərə yol verməz, düzgün yazı vərdişlərinə əsaslı surətdə yiyələnmiş olarlar [3, s. 89].

M. Həməzəyev göstərir ki, orfoqrafiyanın tədrisi zamanı tələbələrin təfəkkürünün fəallaşdırılmasında onların qarşısına fikri məqsəd qoyulmasıdır. Fikri məqsəd lazımi cavab tələb etməlidir. Tələbə bu məqsədin yerinə yetirilməsinin əhəmiyyətini dərk etməlidir. Fikri məqsəd tələbənin fi-

kirləşməsinə “məlum olmayan” məsələləri öyrənməsinə və eləcə də təəcüb, şübhə, inamsızlıq hisslərindən “azad olmasına” imkan verən məqsəddir. Qarşıya qoyulmuş aydın və konkret şəkildə ifadə olunan fikri məqsəd cisim və hadisəni tam, dərinədən və düzgün qavramağa, təfəkkürün fəallaşmasına imkan verir [2, s.52].

Belə olduqda əcnəbi tələbələrin şüurlu fəaliyyəti artır, onlar təsadüf etdiklərini təhlil və müqayisə edirlər. Bir sözlə, fikri məqsəd əcnəbi tələbələrin öyrəndikləri dil materialına şüurlu münasibət bəsləyir, onlarda dilə maraq yaranır.

Əcnəbi tələbələrin “qarşısına fikri məqsəd qoyulması onlarda təfəkkürün fəallaşdırılmasına, təlim materiallarını səmərəli şəkildə mənimsəməyə təsir edən psixoloji şərtidir. Lakin orfoqrafiya təlimi zamanı onların təfəkkürünün fəallaşdırılması, onların şüurluluğunun artırılması üçün təkə bu kifayət deyildir. Orfoqrafiyanın tədrisi zamanı elə yollardan da istifadə etmək lazımdır ki, şagirdlərin (əcnəbi tələbələrin) fikri fəaliyyəti asanlaşsın, bu yol onlara müşahidə etdikləri faktları ümumiləşdirməyə, müəyyən nəticələrə gəlməyə, əqli nəticə çıxarmağa imkan yaratsın” [2, s.55].

Bu cür imkanın yaradılması üçün lazım olan mühüm psixoloji şərtlərdən biri orfoqrafiyanın tədrisi zamanı müqayisədən istifadə etməkdir.

Müqayisə anlamaya böyük yardım göstərir, təfəkkürün fəallaşmasına kömək edir. Böyük rus pedaqoqu K.D.Uşinski müqayisəyə yüksək qiymət verərək demişdir: "...müqayisə hər cür anlamın və hər bir təfəkkürün əsasıdır. Dünyada biz hər bir şeyi müqayisə vasitəsilə bilirik. Əgər biz heç bir şeydən fərqlənməyən bir şeyə rast gəlsək (əgər belə şey mümkündürsə) biz həmin şeyin haqqında heç bir söz deyə bilmərik" [7, s. 249].

Doğrudan da bu orfoqrafiyanın tədrisi zamanı müqayisədən istifadə orfoqraflar arasındakı oxşarlıq və fərqi tapmağa imkan verir, bu prosesdə şagird həmişə fəal olur. Öyrəndiyi orfoqramlar arasındakı oxşarlıq və fərqi tapmağa çalışır. Belə olduqda isə şagird bu və ya digər orfoqramın yazılışını mexaniki deyil, şüurlu olaraq mənimsəyir. Deməli, öyrənmə prosesində təfəkkürü fəallaşmış olur.

Məlum olduğu kimi, müqayisə zamanı hadisələr arasındakı oxşarlıq, ya da fərq müəyyənləşdirilir. Bu nöqteyi-nəzərdən orfoqrafiyanın tədrisində iki cür müqayisədən istifadə etmək olar: 1) oxşar orfoqrafik qaydaların müqayisəsi; 2) bir-birindən fərqli olan orfoqrafik qaydaların müqayisəsi [2].

Çap olunmuş mətni olduğu kimi köçürmək əcnəbi tələbələrə sözləri səhvsiz yazmağı öyrədir. Bu yazı növü onları bir sıra başqa köməkçi iş-

lərdən azad edib, onun bütün diqqətini sözlərin düzgün yazılışına yönəltdiyindən, daha qənaətli yollardandır.

Lakin üzündən olduğu kimi köçürtmənin bəzi mənfi cəhətləri də vardır. Bu növ yazı mexaniki olur, əcnəbi tələbəyə müstəqil düşünmək imkanı vermir. Beləliklə də məsuliyyəti azalır və yazı maraqsız olur. Üzündən köçürtmənin bu mənfi cəhətlərini azaltmaq üçün: 1) seçilən mətn maraqlı olmalıdır; 2) əcnəbi tələbəyə mətni mexaniki surətdə deyil, şüurlu olaraq köçürmək tapşırılmalıdır; 3) mətnin üzünü köçürərkən əcnəbi tələbələrin diqqəti orfoqrafiya və hüsnxət tələblərini gözləməyə cəlb olunmalıdır.

XX əsrin sonlarında Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra respublikamızın xarici ölkələrlə hərtərəfli əlaqələri daha da genişləndi. Bununla əlaqədar Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində yeni vəzifələr irəli sürüldü. Azərbaycan dilinin öyrənilməsi iki istiqamətdə zərurətə çevrildi:

Müxtəlif funksiyaları həyata keçirən xarici vətəndaşlara Azərbaycan dilinin intensiv yolla öyrədilməsi;

Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin öyrədilməsi yolları.

1994-cü ildə Bakı Dövlət Universitetində f.ü.f.d. Məhbubə Qurbanovanın tərtib etdiyi "Xarici vətəndaşlara Azərbaycan dilinin intensiv öyrədilməsi" (metodik göstərişlər)

kitabı nəşr olundu. Kitabda göstərilir ki, xarici vətəndaşlar qısa müddətdə Azərbaycan dilini böyük maraqla öyrənir, bu dildə yazıb-oxuma vərdişi əldə edirlər. Qeyd edilir ki, proqram, məhz xarici ölkə vətəndaşlarına dilimizin, xüsusən, danışq dilini az bir vaxtda öyrətmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Proqramda saatların miqdarı verilməyib. Çünki müdavi-mlərin istəyi, mənimsəmə qabiliy-yyətindən asılı olaraq, kursların da müddəti müxtəlif ola bilər.

Proqramda Azərbaycan dilinin mənşəyi, əlifbası, səsləri və hərfləri haqqında məlumat verilir. Azərbaycan dilində iki səsin qrafik işarəsi k hərfi izah edilir. Burada xarici tələbələr üçün spesifik olan səslər üzərində xüsusi dayanmışdır. Müəllim hər bir hərfə (səsə) aid bir neçə çox işlənən və sadə söz yazıb tələffüz edir və bu prosesin icrasını tələbədən tələb edir. Həmin sözlərin ingiliscə tərcüməsini tələbəyə mütləq çatdırmaq lazımdır. Məsələn, “ə” səsinə aid “*mən*”, “*sən*”; “g” səsinə aid “*gəl*, *get*”; “ü” səsinə aid “*gül*, *üç*” və s. Bu yolla onlar ilk dərslərdə təxminən 50-55 söz öyrənirlər. Sonra dinləyicinin hər biri ayrı-ayrılıqda həmin sözləri tələffüz edir. Tələffüzü çətin olan sözlərin hərəsindən bir sətir yazdırmaq daha yaxşı nəticə verə bilər. Elə ilk dərstdə salamlama və xudahafizləşməni, eyni zamanda

tanış olmağı bildirən qısa cümlələr öyrədilir. Keçilmiş sözlər növbəti dərstdə dinləyicilərdən soruşulur. Müəllim öyrətdiyi sözü ingiliscə deyir, dinləyici həmin sözün tərcüməsini azərbaycanca deyir. Məsələn, *hand* – əl; *and* – və; *this* – bu; *that* (heit) – o və s. Ümumiyyətlə, hər dərstdə müdavimlərə 20-25 yeni söz, bəzi kurslarda isə hətta 35-40 təzə söz öyrətmək olar [5, s.2-3].

Göstərilir ki, başqa dillərdən fərqli olaraq Azərbaycan dilində vahid hallanma forması var. İsim, sifət, say, əvəzlik, məsdər və feli sifətlərin, təkcə cəm isimlərin hallanmasında prinsipial fərq yoxdur. Xarici vətəndaşlar və qeyri-azərbaycanlı tələbələr sonu *q*, *k* samitləri ilə bitən sözlərin yazılışında və hallanma zamanı *q*, *ğ*, *l*, *y* keçidini mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər. Ona görə də belə sözlərin hallanması üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır.

Birdən ona qədər sayları yazı taxtasında latın qrafikası ilə yazıb oxumaq, sonra müdavimlərə oxutdurmaq saydan birləşmələr düzəltmək lazımdır.

Ahəng qanununu keçməmişdən əvvəl saitlər (incə və qalın, dodaqlanan və dodaqlanmayan), samitlər (kar və cingiltili) haqqında məlumat verilir, ahəng qanunu izah edilir.

Azərbaycan dilində vurğunun sözdəki yeri haqqında məlumat verilir. Bəzi şəkilçilərin vurğu qəbul

etməməsi (inkarlıq kateqoriyasının şəkilçisi – ma, feli bağlama düzəldən – madan və zərf düzəldən ya və s.). Vurgusuna görə fərqlənən sözlər, hecanın növləri, fərqli heca modelləri, sözlərin sətirdən-sətrə keçirilmə qaydaları öyrədilir. Nümunə üçün bir-iki cümlə götürüb sözləri hecalara bölərək oxutdurmaq və sətirdən-sətrə keçməni öyrətmək vacibdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində say onluq sistemə əsaslanır. Ondan yüzə kimi sayları yazdırıb öyrətmək, say birləşmələri və onların oxunması təşkil olunmalıdır.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi haqqında məlumat verərək qeyd edilməlidir ki, əsl Azərbaycan sözləri ilə yanaşı Azərbaycan dilində çoxlu ərəb, fars, rus, o cümlədən Avropa mənşəli sözlər var. Avropa mənşəli sözlər Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçib.

Sözün tərkibinə gəldikdə onun kök və şəkilçidən ibarət olması haqqında məlumat verilməli və qeyd edilməlidir ki, şəkilçi hesabına Azərbaycan dilində çoxlu yeni söz yaratmaq olar.

Diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, Azərbaycan dilində cins kateqoriyası yoxdur. İsimlərdə cins fərqi leksik yolla ifadə edilir.

İsimlərdə mənsubiyyət kateqoriyası müqayisəli şəkildə (rus və ingilis dili ilə) izah etmək, şəxslər ara-

sında, əşyalar arasında, şəxslərlə əşyalar arasında (onun kitabı və s.) mənsubiyyətin mahiyyətini açmaq çox vacibdir.

Azərbaycan dilində felin semantik və qrammatik cəhətdən ən zəngin nitq hissəsi haqqında məlumat verilməli məsdər (infiantiv), felin əmr formasını, Azərbaycan dilində felin kateqoriyalarını ümumi şəkildə izah etmək lazımdır.

Azərbaycan dilində həftənin günlərinin adı haqqında məlumat vermək, vaxtın saatla deyilişini şəkil əsasında öyrətmək, hər dərstdə dinləyicilərdən ayın taixini, həftənin hansı günü olduğunu və vaxtı soruşmaq, verilmiş on feli təsdiq və inkarda indiki zamanda şəxslərə görə dəyişdirmək, dinləyicilərə “Qrammatika dərində” adlı bir lətifə diktə edib yazdırmaq, sonra tərcümə edib danışdırmaq lazımdır.

Fellərin quruluş növləri haqqında zərfin mənaca növləri haqqında qismən məlumat və misallar vermək, ev heyvanları (quşları) və vəhşi heyvanlar aid 20–30 yeni söz öyrətmək, Azərbaycan təbiəti və heyvanat aləmi haqqında dinləyicilərə məlumat vermək də çox əhəmiyyətlidir.

İsmi birləşmələr haqqında bilikləri möhkəmləndirdikdən sonra müəlim dinləyicilərə feli birləşmələr, onların əmələ gəlməsi, tərkib yaratması məlumat verməlidir. O, qeyd

etməlidir ki, feli sifət, feli bağlama və məsdər Azərbaycan dilində tərkib yarada bilər və bu tərkibdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi çıxış edirlər.

Əcnəbilərə məlumat verilməlidir ki, əmr cümləsinin əmr, arzu, təhrik, nəsihət və s. çalarları olur. Əmr cümləsinin xəbəri, adətən, felin əmr formasında olur. Məqsəd və intonasiyadan asılı olaraq “*buyurun*”, “*yaxşı*”, “*çox gözəl*” və s. söz və ifadələr əmr cümlələrinə müxtəlif mənə çalarları verir. Qeyd edilməlidir ki, nəqli, sual və əmr cümlələri yüksək hiss və həyəcanla deyildikdə, yaxud belə cümlələrdə nida iştirak edərsə, cümlə nida cümləsinə çevrilə bilər.

Qoşmalara gəldikdə qoşmasının ingilis dilində iki cür funksiya daşması, həmin qoşmanın Azərbaycan dilində iki cür yazılışı, qeyri-müəyyən əvəzlilər, ingilis dilinin inkar əvəzlilərinin Azərbaycan dilində ifadəsi diqqətə çatdırılmalıdır.

Danışarkən və ya yazarkən başqasının nitqini dinləyiciyə, oxucuya çatdırmaq lazım gəlir. Başqasının nitqi iki üsulla verilə bilər: vasitəli və vasitəsiz. Vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirə bilərik. Bu zaman vasitəsiz nitqin bütün əlamətlərini saxlamağa ehtiyac olmur.

Bağlayıcısız və bağlayıcılarla əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələr üzərində iş aparılmalı, dinləyi-

cilərə çiçəklər və ağaclara aid 20-30 yeni söz öyrətmək, onlarda bitkilər aləmi haqqında təsəvvür yaratmaq, baş və budaq cümlə məsələsi, budaq cümlənin növləri, tabeli mürəkkəb cümlənin təriflərini bağlayan”ki” bağlayıcısının rolu və əhəmiyyətindən bəhs edilməlidir.

Qrammatik, nəzəri materialı öyrətmək, söz ehtiyatlarını artırmaq, rabitəli nitqi inkişaf etdirmək üçün müəllim elmi-kütləvi mətnlər də tərtib edilməlidir. Belə mətnlərdən biri: “Təbii sərvətlərimiz” adlandırılırsa yaxşı olar [5, s.17].

Kitabda müxtəlif mətnlər və dialoqlar əcnəbilərə – vətəndaşlara və tələbələrə Azərbaycan dilini öyrətməklə respublikamızın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, təbiəti haqqında bilikləri aşılamaqdır.

Bundan başqa Bakı Dövlət Universitetində yuxarıda adı çəkilən “Nitqin inkişafı” fənni qeyd edildiyi kimi əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilini öyrətmək məqsədi güdür.

Təqdim olunan proqram “Nitqin inkişafı” fənninin proqramında nəzərdə tutulur ki, Bakı Dövlət Universitetində təhsil alan xarici tələbələr Azərbaycan dilində müəllimləri dinləmək, düzgün yazmaq və dərsləri danışmaq vərdişlərinə yiyələnməklə yanaşı, aydın və rəvan nitqə də malik olmalıdırlar. Bu məqsədlə onların Azərbaycan dilində olan mətnləri

ifadəli oxumaları tələb olunur. Verilmiş şeirləri əzbərləmək və auditoriyada hündürdən əzbər demək məsləhət görülür. Proqramda yazılır: “Nitqin inkişafı” fənnində istifadə olunan mətnlər sadədən mürəkkəbə doğru, kiçikdən böyüyə doğru prinsipi əsasında qurulmalıdır (auditoriyanın səviyyəsindən, dinləyicilərin arzusundan asılı olaraq, mətnlərdə dəyişiklik etmək, yeni mətnlərdən istifadə etmək olar).

“Nitqin inkişafı” fənni Azərbaycan dilində şifahi və yazılı nitqə yiyələnmək məqsədilə nəzərdə tutulan fəndir. Bu, əsasən, bədii ədəbiyyatdan müxtəlif tipli mətnləri ifadəli oxumaq və yazmaq üsulu ilə aparılır. Proqramda nəzərdə tutulan ədəbi parçalar auditoriyada müəllim tərəfindən ifadəli oxunur, sonra hər tələbəyə oxutdurulur. Oxu zamanı tələbənin nitqində baş verə bilən nöqsanlara diqqət yetirilir və sözlərin, cümlələrin düzgün ifadəsi yerinə yetirilir. Auditoriyada oxunan mətnlərdən müəyyən hissələrinin evdə dəftərə köçürülməsi məsləhət görülür. Mətnlər şeir və nəşr parçalarından ibarət olur. Şeirləri əzbərləmək tələb olunmur, ancaq əzbərləmək yaxşı olardı.

Qeyd edildiyi kimi, “Nitqin inkişafı” fənnində 224 və 264 saat dərs yükü verilir. Bu 112 dərs hesab olunur. Hər iki dərs, yəni dörd saata bir mətnin ifadəli oxunması və mənim-

sənilməsini həyata keçirmək olar. Bu məqsədlə azı 66 mətn seçilib cəlb edilməlidir. Ancaq müəllimin və tələbələrin seçiminə də müəyyən qədər imkan verilir. Tələbələrin yaradıcılıq imkanlarına da şərait yaradılır. Əgər biri öz şeirini və ya hekayəsini oxuyursa, oxusun. Yəni bu dərs müəyyən qədər yaradıcı olmalı, bir qədər ədəbi-bədii dərnək xarakteri daşımalıdır [2, s.3-4].

Proqramda Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himnindən başlayaraq qəhrəmanlarımız, mədəniyyət nümunələrimiz, musiqi mədəniyyətimiz, görkəmli şəxsiyyətlərimiz, şairlərimiz və mütəfəkkirlərimiz, filosoflarımız haqqında məlumatlar və onların yaradıcılığından nümunələr öz əksini tapmışdır.

1997-ci ildə Xəzər Universitetində professor Hamlet İsxanlının, Elza İsmayılovanın və Firəngiz Nəsirovanın müəllifi olduğu xarici vətəndaşlar və əcnəbi tələbələr üçün “Azərbaycan dili” dərslisi nəşr olundu.

Dərsliyə 14 dərs daxildir. Onların hamısının ingiliscə qarşılığı verilmişdir.

Əvvəla Azərbaycan əlifbası, hərf birləşmələri (onlara aid Azərbaycan və ingilis dillərində misallar verilməklə), imla və tələffüz verilib. Bundan sonra:

Tanışlıq. Vidalaşma. 2. Müəllim. Tələbələr. 3. Ən çox işlənən söz və

ifadələr. 4. Müraciət formaları. 5. Peşə. Sənət. Mədəniyyət. 6. Saylar. 7. Dünya. 8. Rənglər və geyimlər. 9. Ev və ev əşyaları. 10. Ailə. Qohumlar. 11. Ərzaq məhsulları. 12. Xassə. 13. Hava. Təbiət hadisələri. 14. Oxu mətnləri.

Kitabın əsas məqsədi əcnəbilərə – xarici işgüzar insanlara, diplomatlara əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin danışığı və yazılı formalarını öyrətməkdir. Hər bir dərsin sonuna dialoqlar, oxu mətnləri verilib.

NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

Beləliklə, Azərbaycan dilinin əcnəbi tələbələrə öyrədilməsi onlarda milli mədəniyyətimizə tolerant münasibətin formalaşmasına səbəb olur.

Ali məktəblərdə tədris-təlim prosesində azərbaycanlı və əcnəbi tələbələrin mədəniyyətlərarası əməkdaşlığı qarşılıqlı təsirlə yanaşı xalqların milli özünəməxsusluğunun qorunmasını da önə çəkir. Belə münasibətlər zamanı ikili proses baş verir. Həm əcnəbi tələbələrin davranış, ənənə və

adətlərinə müsbət emosional münasibət yaranır, həm də əcnəbi tələbələr dilini öyrəndikləri xalqın mədəniyyətinə hörmət hissilə yanaşırlar. Bir sözlə əcnəbi və yerli tələbələr arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı inam və mədəniyyətlərarası əməkdaşlıq yaranır. Belə şəraitdə yalnız mədəniyyətlərin dialoqundan bəhs etmək olmaz. Belə əməkdaşlıq birbirinə qarşı tolerantlıq, mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsinə də səbəb olur.

Ədəbiyyat:

1. BDU-nun xarici tələbələrlə iş şöbəsi üçün (tərtib edən S.Ş.Mustafayeva). "Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası". "Nitqin inkişafı" fənninin proqramı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011, 35 s.
2. **Həmzəyev M.Ə.** Orfoqrafiyanın tədrisi prosesində şagirdlərin təfəkkürünün formalaşmasına dair// «Azərbaycan müəllimi» jurnalı, 1964, № 6, s. 52-58.
3. **Həmzəyev M.Ə.** «Orfoqrafik sayıqlıq» və onun aşılınması yolları haqqında//Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi, 1983, № 3, s. 3–6.
4. **Həmzəyev M.Ə.** Orfoqrafik qaydaları anlamaq və mənimsəməkdə vurğu və intonasiyanın rolu// Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat Pedaqoji İnstitutunun əsərləri, 1962, III c., s. 81-123.
5. Xarici vətəndaşlara Azərbaycan dilinin öyrədilmə yolları (metodik

- göstərişlər, tərtib edəni M.Qurbanova). Bakı: BUN, 1994, 56 s.
6. **Uşinski K.** Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1953, 420 s.
7. **Бодалев А.А.** Личность и общение. М.: МГУ, 1983, 160 с.
8. **Бурькина В.Г.** Ценностное отношение к иной культуре как условие формирования сотрудничества//www.rusnauka.com//28 PRNT_201.// pedaqoqika.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ГРАММАТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

АБСТРАКТ

Статья изучает важность социально-психологической восприимчивости во время изучения грамматики азербайджанского языка, и показывает ценность изучения орфографических правил. Автор говорит о положительном эффекте «использования базы родного языка» во время изучения азербайджанского, «фильтрация во время мыслительного процесса», проведения сравнительного анализа частей речи, перевода, осмысливания, и использования метода активного мышления. Автор приходит к выводу, что изучение азербайджанского языка обогащает внутренний мир иностранных студентов, и способствует возникновению теплых чувств к культуре Азербайджана.

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS
OF LEARNING THE GRAMMAR
OF AZERBAIJANI LANGUAGE**

ABSTRACT

The article studies the importance of socio-psychological perception during learning of Azerbaijani grammar, and shows the value of learning orthographic rules. The author speaks about the positive effect of “leaning on native language” at the time of mastering Azerbaijani, «filtering during thinking process», conduction of comparative analysis of the parts of speech, translation, meaning, and using the methods of active thinking. She comes to the conclusion that learning Azerbaijani enriches the outlook of foreign students and contributes to increase of warm feelings to the culture of the Azerbaijan.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)
Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 02 sentyabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

YENİYETMƏ KOLLEKTİVLƏRİNDƏ PSIXOLOJİ İQLİMİN FORMALAŞMASINDA MƏKTƏB PSIXOLOQUNUN ROLU

*Arzu Məmmədova,
Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri
İnstitutunun Psixologiya və yaş fiziologiyası
şöbəsinin dissertantı
arzu_1120@mail.ru*

Açar sözlər: psixoloji iqlim, yeniyetmə kollektivi, məktəb psixoloqu, psixoloji xidmət

Ключевые слова: психологическая атмосфера, подростковый коллектив, школьный психолог, психологическая служба

Key words: psychological atmosphere, teenagers collective, school psychologists, psychological service

ANNOTASIYA

Məqalədə yeniyetmə kollektivlərində psixoloji iqlimin formalaşmasında məktəb psixoloqunun rolundan bəhs olunur. Məlumdur ki, müsbət psixoloji iqlim yeniyetmə kollektivlərində sağlam mühitin əsas göstəricilərindən biridir. Məktəb psixoloqu öz iş təcrübəsindən istifadə edərək yeniyetmə kollektivlərində psixoloji iqlimin əlverişli, istənilən səviyyədə olması üçün lazımi tədbirlər həyata keçirə bilər.

GİRİŞ

Hazırda praktik psixologiya sahəsi məktəblərdə tətbiq olunmaqdadır. Bu gün demək olar ki, istənilən məktəbdə bu sahəyə cavabdeh olan şəxsə – məktəb psixoloquna rast gəlmək mümkündür. Məktəbə psixoloji xidmətin başlıca məqsədlərindən biri də şagirdlərin psixi sağlamlığının təmin olunmasından ibarətdir. Təhsilə psixoloji xidmətdə

əsas tapşırıq – şagirdin inkişafı üçün əlverişli psixoloji iqlimin yaradılmasından ibarətdir. Bu isə öz növbəsində şagirdlərin həmyaşıdları və böyüküklərlə səmərəli ünsiyyətinin təşkili ilə müəyyən olunur. Əlverişli psixoloji iqlimin yaradılması məsuliyyətli iş olmaqla yanaşı eyni zamanda yaradıcı işdir. Bunun üçün psixoloji iqlimin təbiəti ilə bağlı biliklərə

malik olmaq, tənzimlənməsi yollarını bilmək, kollektiv üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərində doğru situasiyanı seçmək bacarığının olması psixoloq üçün vacib cəhətlərdəndir.

Yeniyetmə kollektivlərində əlverişli psixoloji iqlimi formalaşdırmaq və mühafizə etmək üçün məktəb psixoloqları aşağıda qeyd olunan səmərəli üsullardan istifadə edə bilirlər:

- psixoloji iqlim – sinifdəki yeniyetmələrin birgə fəaliyyətinin, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərinin nəticəsidir. Psixoloji iqlimin möhkəmlənməsi üçün məqsəd qoymaq və uşaqların birgə fəaliyyəti üçün şərait yaratmaq, birgə tapşırıqların yerinə yetirilməsi yolları haqqında onlara informasiya vermək, fəallıqlarını, təşəbbüskanlıqlarını, yaradıcılıqlarını möhkəmləndirmək lazımdır;
- yeniyetmələri birləşdirmək üçün ümumi maraqları tapmaq və onların əsasında ümumi işi təşkil etmək;
- sinfin ənənələrini formalaşdırmaq və məktəbin ənənəvi işlərində iştirak etmək;
- əgər boş vaxt varsa – yeniyetmələrin onu birlikdə keçirməsinə nail olmaq: gəzintiyə çıxmaq, istirahət etmək və s.
- hər hansı bir əhəmiyyətli hadisə zamanı kollektivin bütün

üzvlərinin birgə təəssüratına nail olmaq, hər bir şagirdin sinfin emosional həyatına daxil olmasını təmin etmək. Bunun üçün psixoloqun sinif və yeniyetmələrə münasibətində aktiv mövqe olmalıdır;

- insani dəyərlərin sinif kollektivinə daxil olmasını təmin etmək, səmimiyyəti, xeyirxahlığı qiymətləndirmək, neqativ emosiyalardan konstruktiv yolla uzaqlaşmaq, öz fikirlərini başqalarına məcbur yeritməmək, hər kəsin maraqlarına hörmət edərək ümumi nəticəyə gəlmək;
- yeniyetmələrin məktəbdə özlərini rahat hiss etmələri üçün şərait yaratmaq, müəllim və şagirdlər arasında sabit əlverişli münasibətlərə nail olmaq;
- kommunikativ mədəniyyəti, ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
- qrup üzvlərinin başqa insanları başa düşmək tələbatlarını və bacarıqlarını, onlara tolerant münasibət bəsləmələrini inkişaf etdirmək.

Məktəbin praktik psixoloqunun yeniyetmə kollektivi ilə apardığı işlər məktəbdaxili psixoloji iqlimin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş ən əsas istiqamətlərdən biridir. Hesab edirik ki, yeniyetmələrlə fərdi və qrup şəklində işləyərkən məktəb psixoloqu

mütləq müəllim və valideynlərlə də sıx əlaqə saxlamalıdır. Unutmaq olmaz ki, yeniyetmələrin psixi sağlamlığının qorunması məktəb psixoloqlarının əsas vəzifələrindən biridir. Psixoloji iqlimin normal olmadığı halda bu vəzifəni layiqincə həyata keçirmək qeyri-mümkündür. Bu halda əlverişli psixoloji şəraitin olmaması nəticəsində yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafına və təlim müvəffəqiyyətinin təmin olunmasına nail olmaq mümkün olmur. Nəticədə problemlı yeniyetmələr məsələsi meydana çıxır. Lakin burada əsas problem yeniyetmədə deyil, ona qarşı olan münasibətdə, qeyri-sağlam psixoloji iqlimdədir. Eyni zamanda yeniyetmələrə psixoloji iqlimin mahiyyətini başa salmaq lazımdır. Hər bir yeniyetmə özü də psixoloji iqliminin formalaşmasında rolu olduğunu bilməlidir.

MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU

Təhsil sistemində psixoloji xidmətin əsas məqsədi şagirdlərin psixi sağlamlığının qorunması və inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Yeniyetmənin psixi sağlamlığı onun əhvalruhiyyəindən asılıdır. Emosional gərginlik, uzun sürən mənfi emosiyalar beyində durğun oyanma ocaqlarının yaranmasına gətirib çıxarır. Özünübərpa mexanizmlərinin pozulması zamanı durğun mənfi emosiyaların daimi möhkəmləndirici, təsiri

Yaxşı olar ki, bununla bağlı şagirdlərin iştirakı ilə müxtəlif tədbirlər, dəyirmi masalar, diskussiyalar təşkil olunsun. Məlumdur ki, yeniyetməlik dövründə təlimə maraq nisbətən azalır. Burada digər amillərlə yanaşı yeni situasiyaya şagirdin adaptasiya olunmasındakı çətinliklər də səbəb olur. Adaptasiya olunmaq müddəti nə qədər çox davam etsə, təlim maraqları da o qədər azalır.

Psixoloji iqlimin formalaşmasında məktəb psixoloqunun əsas rolu həm də ondan ibarətdir ki, o kollektivdə müsbət psixoloji iqlimin yaranmasına mane olan amilləri vaxtında aşkar edə bilsin və bununla bağlı konkret yol və vasitələr irəli sürmək qabiliyyətinə malik olsun. Buna görə də məktəb psixoloqu ilk növbədə öz vəzifələrini yaxşı bilməli, nüfuzunu möhkəmləndirməyi bacarmalıdır.

zəif hissənin dağılmasına səbəb ola bilər, o zaman psixosomatik və nevroitik narahatlıq inkişaf edir. Məlum olduğu kimi emosional uğursuzluq məktəb nevrozlarının, aqressiv davranışın və insanın mənəvi aləminin bir çox deformasiyalarının əsasında durur. Buna görə də emosional uğursuzluğun profilaktika və korreksiyası məktəb psixoloqunun fəaliyyətində əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir.

METOD

Yeniyyətə kollektivlərində psixoloji iqlimin öyrənilməsi məqsədilə müşahidə, eksperiment və müxtəlif psixodiagnostik metodlardan (testlər, anket sorğuları) istifadə olunmuşdur. Psixoloji iqlimin formalaşmasına məktəb psixoloqlarının hansı töhfələri verə biləcəkləri ilə bağlı Azərbaycanın müxtəlif şəhər, rayon və kənd məktəblərində çalışan praktik məktəb psixoloqları ilə anket sorğular keçirilmiş, irəli sürülən maraqlı rəy və təkliflərdən istifadə olunmuşdur.

Sinifdə psixoloji iqlimi öyrənmək və formalaşdırmaq üçün aşağıdakılara istiqamətlənmiş psixoloji-pedaqoji üsullardan istifadə etmək olar:

- sinfin qeyri-rəsmi strukturunu müəyyən etmək, lideri və onun qrupdakı rolunu müəyyənləşdirmək;
- sinfin rəsmi və qeyri rəsmi strukturunu korreksiya etmək (məsələn: rəsmi liderin təkrar seçilməsi);
- sinfin həmrəylik səviyyəsini və psixoloji atmosferi müəyyən etmək;
- kollektivin həmrəyliyinə nail olmağa istiqamətlənmiş oyunların tətbiq edilməsi;
- sinifdə konfliktlərin səbəbini müəyyən etmək və onların konstruktiv həllinə nail olmaq üçün

sosial-psixoloji qaydaların tətbiq olunması;

- şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- kommunikativ bacarıqların inkişafı;
- pedaqoq və sinif rəhbərinin şəxsiyyətinin, onların pedaqoji üslubunun şagirdlərlə qarşılıqlı fəaliyyət təsirini müəyyən etmək;
- kollektivdə qarşılıqlı münasibətlərin sosial-psixoloji korreksiyası (sosial-psixoloji treninqlərin, psixoloji konsultasiyaların keçirilməsi).

Sinifdə əlverişli psixoloji iqlimin formalaşmasının yolları yeniyyətə kollektivinin idarə olunması və formalaşması yolları ilə oxşarlıq təşkil edir. İstənilən kollektiv özündə ictimai faydalı məqsədləri ilə, birgə fəaliyyəti, şəxsi və qrup maraqları ilə fərqlənən, öz həyatını şüurlu və davamlı təşkil edən insanların birliyini əks etdirir. Psixoloji iqlim isə bir tərəfdən kollektiv üzvləri arasında qarşılıqlı fəaliyyətin xarakterini əks etdirir, digər tərəfdən isə bunu şərtləndirir.

Qeyri-sağlam psixoloji iqlim mənfi emosiyalarla bağlı olduğu üçün yeniyyətə kollektivinin və şəxsiyyətinin inkişafına ləngidici təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, yeniyyətlərin sağlamlıq vəziyyətlərinə təsir edən bir

sıra amillər mövcuddur . Şagirdlərin sağlamlılıqlarına təsir edən aşağıdakı amilləri qeyd etmək olar:

- gigiyenik amillər;
- təşkilati-pedaqoji amillər;
- psixoloji amillər.

Psixoloji amillər içərisində məktəbdaxili psixoloji iqlim probleminin özünəməxsus yeri var. Belə ki, məktəbdaxili psixoloji iqlimin əlverişsiz olması yeniyetmələrin psixi sağlamlılıqlarına təsirsiz ötüşmür. Məktəbin ən başlıca vəzifələrindən biri isə şagirdlərin xoşbəxt gələcəklərinə təminat verməkdən ibarətdir. Bunun üçün isə ilk növbədə şagirdlərə sağlam olmağı öyrətmək lazımdır.

Məqsəd-yeniyetmənin həm fiziki, həm psixoloji, həm də mənəvi cəhətdən sağlam olması üçün şərait yaratmaqdan ibarətdir. Bunun üçün nəzərə alınması vacib olan amillərdən ən başlıcası sinifdə şəxsiyyətlərarası müsbət atmosferi təmin etməkdən ibarətdir.

Sinifdə əlverişli iqlimin olmaması şəxsiyyət üçün təhlükəlidir. Belə olduqda insanda yüksək həyəcan, aşağı özünüqiymətləndirmə, müdafiə hissinin olmaması özünü bürüzə verir. Bütün bunlar son nəticədə şəxsiyyətin inkişafını ləngidir. Özünüidarə inkişaf etmədikdə, sinfin bir hissəsi və eyni şagirdlər fəal olduqda, digərləri isə passiv müşahidəçi və ya tənqidçi mövqeyində qaldıqda narazılıq, inciklik, bəzən paxıllıq və hiddət hissləri baş qaldırır. Bu cür mənfi təəssüratlar tədricən yığılaraq, əlverişsiz psixoloji iqlimin yaranmasına səbəb olur. Bunun da nəticəsində qarşılıqlı münasibətlərdə aqressivlik, və ya əksinə kollektiv üzvlərinin məyus əhval-ruhiyyəsi özünü bürüzə verir. Psixoloji iqlimin formalaşmasına təkə işə münasibət təsir etmir, həm də qrup üzvlərinin özlərinə və başqalarına olan münasibəti təsir edir.

NƏTİCƏ

1. Əlverişli məktəbdaxili psixoloji iqlim şəraitində yeniyetmənin emosional aləmində-xeyirxahlıq, təhlükəsizlik, yaradıcılıq, yüksək əhval-ruhiyyə, iş qabiliyyətinin artması, azadlıq, özünütəsdiqetmə hissinin olması diqqəti cəlb edir. Əlverişsiz məktəbdaxili psixoloji iqlim şəraitində isə – təhlükə qorxusu, aqressivlik, əhval-ruhiyyənin aşağı olması,

depressiya, aqressivlik, tənbəllik, qapalılıq özünü bürüzə verir.

2. Əlverişli məktəbdaxili psixoloji iqlim yüksək səviyyəli təhsilə zəmanət verir. Belə ki, yeniyetmə yaxşı oxumağa can atır, tədris materiallarını daha yaxşı mənimsəyir, şagird psixi cəhətdən sağlam, intellektual cəhətdən öz güc və qüvvəsinə inamlı şəkildə inkişaf edir. Ümumtəhsil

müəssisələrində sağlam psixoloji iqlimin təmin olunması pedaqoji işin ən vacib komponentini təşkil etməklə, sağlam gələcəyə zəmanət verir.

3. Əlverişsiz psixoloji iqlim şagird kollektivinin ümumi inkişafını ləngidir. Orada mənfi emosiyalar, mənfi enerji toplanır.

Müasir dövrdə psixoloji xidmət sahəsində praktik psixoloqun istifadə

edə biləcəyi çoxsaylı metodlar mövcuddur. Onlardan istifadə etməklə yeniyetmə kollektivlərində psixoloji iqlimi müsbət istiqamətdə inkişaf etdirmək mümkündür. Lakin bu məsələnin müsbət istiqamətdə cərəyan etməsi üçün ən başlıca cəhət psixoloqun şəxsi keyfiyyətlərinin və peşə səriştəliliyinin yüksək səviyyədə olmasından ibarətdir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R. İ., Əliyeva G., Əliyev C.R. Praktik psixologiya məsələləri. Bakı – “Elm və təhsil” – 2011, 189 s.
2. Əmrahlı L. Ş. Məktəb psixoloqu. metodik vəsait. Bakı: 2014, 175 s.
3. Мандель Б.Р. Педагогическая психология. Москва: Курс Инфра, М2014, 366с.
4. Романова Е.С. Психодиагностика. Москва: 2011, 332 с.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Питер: 2009, 679 с.

РОЛЬ ШКОЛЬНОГО ПСИХОЛОГА ФОРМИРОВАНИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АТМОСФЕРЫ В ПОДРОСТКОВОМ КОЛЛЕКТИВЕ

АБСТРАКТ

В статье говорится о роли школьного психолога в формировании психологической атмосферы в подростковом коллективе. Одной из главной роли психологической службы в школе является обеспечение здоровой психики у школьников.

В связи с этим в статье подробно описываются и предлагаются конкретные методы и предложения.

**THE SCHOOL PSYCHOLOGISTS ROLE
IN THE FORMALIZATION OF PSYCHOLOGICAL
ATMOSPHERE IN TEENAGERS COLLECTIVES**

ABSTRACT

The article is about psychologists role of role in the formalization of psychological atmosphere in teenagers collectives. One of the main objectives of psychological services at school is to contain the students psychological health. There are concrete evays, advice evhich are evidely ekplained evith it.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yas fiziologiyası söbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 1 sentyabr 2015-ci ildə daxil olmuşdur

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),
Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.), Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof.,
Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 7,0.

Tiraj: 300. Sifariş 33.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2016